

Lumbardska psefizma: AMZ izdvojeno

Radman Livaja, Ivan; Gostinski, Nina; Potrebica, Hrvoje; Vuković, Miroslav; Marohnić, Jelena

Edited book / Urednička knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2022**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:300:375099>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-19**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

9 789538 143540

ISBN 978-953-8143-54-0

50,00 kn

am

LUMBARDSKA
PSEFIZMA

—
amz IZDOJENO

Z

arheološki
muzej
u zagrebu

IMPRESSUM

NAKLADNIK

Arheološki muzej u Zagrebu

ZA NAKLADNIKA

Sanjin Mihelić

Arheološki muzej u Zagrebu

UREDNICI

Nina Gostinski

Arheološki muzej u Zagrebu

Ivan Radman-Livaja

Arheološki muzej u Zagrebu

AUTORI TEKSTOVA

Ivan Radman-Livaja

Arheološki muzej u Zagrebu

Nina Gostinski

Arheološki muzej u Zagrebu

Hrvoje Potrebica

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Miroslav Vuković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Jelena Marohnić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

FOTOGRAFIJE

Arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu

Igor Krajcar

Arheološki muzej u Zagrebu

Milan Pavić

Josip Zorić

Fototeka N. Sessa

Vatroslav Španiček

Miroslav Vuković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Mislav Fileš

LEKTURA

Laura Kujundžić

GRAFIČKO OBLIKOVANJE

Nedjeljko Špoljar

Sensus Design Factory

TISAK

Tiskara Zelina d. d.

NAKLADA

500

Zagreb, 2021.

ISBN 978-953-8143-54-0

CIP zapis je dostupan
u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001125181

LUMBARDSKA PSEFIZMA

amz IZDVOJENO

ΧΑΡΤΗ ΕΠΙΘΗΝΑ ΜΟΝΟΣΤΡΑΞΙΑ Δ
ΟΝ ΑΠΟΥ ΛΟΥΚΑ ΤΟΥ ΟΥΔΑΙΟΥ
ΕΤΟΙΜΑΝΘΙΑ ΑΒΕΝΕΣ ΑΡΕΤΟ ΤΟ
ΙΧΙΕ ΑΝΤΑΣΤΑΝΤΟΝ ΤΑΣΤΟ
ΜΕΝΑΣΕΛΕΤΟΝΣΕΤΟΜΕΡΕ
ΑΣΧΟΡΑΣΕΛΕΤΟΝΤΟΝΠΟΤΟ
ΑΤΑΣΔΕΑΜΑΣΤΑΜΕΡΗΑΝΑΓΡΑ
ΤΟΣΕΛΑΧΕΡΑΤΑΥΟΝΟΔΕΕΙΜΕΝΑ
ΣΕΚΑΣΤΙΑ ΑΕΙΛΕΤΟΣΕΦΕΡΤΟΝ
ΑΡΕΤΟΤΕΥΕΣΤΕΣ ΠΑΚΑΡΗΜΙ
ΝΓΑΝΗΛΕΤΑΝΟΔΑΝΔΑΤΟ
ΠΡΟΟΗΕΤΑΣΣΑΝΑΤΟΡΗΣ

ΤΟ
ΤΑΤΚ
ΑΜΟΙΑ

ΕΛΑΒΟΝΤΑΝΧΩΡ
ΛΟΣΜΕΣΟΔΑΜΟΥΗ
ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΥ
ΔΕΙΝΑΡΧΟΥ
ΡΕΗΔΟΥ
ΕΙΝΙΣΝΟΣ
ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΥ
ΝΟΕΟΤΙΜΟΥ
ΟΣΣΕΛΑΤΡΟΥ

ΑΓΟΥ
ΤΕΛΕ
ΑΡΙΣΤ
ΣΟΜΝ
ΚΑΛΛ
ΛΙΟΝ

7	1	Grčka kolonizacija istočne obale Jadrana Ivan Radman-Livaja
9	1.1	Najraniji kontakti
11	1.2	Mitološka predaja
15	1.3	Rano razdoblje
21	1.4	Kolonizacija
27	1.5	Razvoj grčkih naselja na istočnoj obali Jadrana

35	2	Povijest istraživanja Nina Gostinski
----	---	---

47	3	Tekuća istraživanja Hrvoje Potrebica
----	---	---

49	3.1	Koludrt
51	3.2	Povijest istraživanja na Koludrtu
55	3.3	Istraživanje cisterne na Koludrtu
57	3.4	Cisterna
61	3.5	Lumbarajska psefizma
63	3.6	Zaključak

65	4	Lumbaradska psefizma Jelena Marohnić
----	---	---

80		Bibliografija
----	--	---------------

ΔΕΙΝΑΡΧΟΥ
ΕΠΙΔΟΥ
ΕΠΙΤΟΝΟΣ
ΑΛΕΞΑΡΙΣΤΑΡΧΟΥ
ΘΕΟΤΙΜΟΥ
ΛΛΟΣΣΩΜΑΤΡΟΥ
ΗΣΣΟΣΙΟΣ
ΕΠΙΝΑΡΙΣΤΗΝΟΣ
ΕΠΙΔΟΥ
ΕΠΙΘΕΜΙΣΤΙΟΥ
ΕΠΙΡΑΡΧΙΣΤΗΝΟΣ
ΑΡΤΕΜΙΔΟΥ
ΕΠΙΡΟΣΔΙΟΝΙΣΙΟΥ
ΕΠΙΛΑΡΧΟΥ
ΕΠΙΔΟΥ
ΕΠΙΛΑΣΙΩΝΟΜΟΥ
ΕΠΙΝΟΝΟΜΟΥ
ΕΠΙΝΟΝΟΜΟΥ
ΕΠΙΝΑΡΙΣΤΗΝΟΜΟΥ
ΕΠΙΛΑΣΙΩΝΟΜΟΥ
ΕΠΙΝΑΝΤΙΜΑΧΟΥ
ΕΠΙΣΚΡΑΤΕΟΣ
ΕΠΙΡΟΥ
ΕΠΙΙΚΟΝΤΟΣ
ΕΠΙΘΕΜΙΣΤΙΟΥ
ΕΠΙΝΤΙΚΑΛΕΟΣ
ΕΠΙΛΑΓΟΡΑ
ΕΠΙΜΑΤΡΙΟΥ
ΕΠΙΛΑΛΟΥ

ΕΠΙΛΑΓΟΡΑ
ΕΠΙΤΕΛΕΤΑ
ΕΠΙΑΡΙΣΤΑ
ΕΠΙΣΟΜΜΗ
ΕΠΙΚΑΛΛΑ
ΕΠΙΔΙΟΝΙΣΙΟΥ
ΕΠΙΘΕΟΤΙΜΟΥ
ΕΠΙΝΙΚΑΙΟΥ
ΕΠΙΡΑΡΧΙΣΤΗΝΑ
ΕΠΙΚΡΑΤΗ
ΕΠΙΤΡΟΦΗ
ΕΠΙΛΑΓΟΡΑ
ΕΠΙΑΡΧΟΥ
ΕΠΙΕΠΙΔΙΚΟΣ
ΕΠΙΕΠΙΡΙΟΣ
ΕΠΙΕΠΙΧΩΝΟΜΟΣ
ΕΠΙΕΠΙΛΑΛΟΥ
ΕΠΙΕΠΙΑΡΧΟΥ
ΕΠΙΕΠΙΛΑΣΙΩΝΟΜΟΣ
ΕΠΙΕΠΙΝΟΝΟΜΟΣ
ΕΠΙΕΠΙΚΑΛΟΣ
ΕΠΙΕΠΙΜΙΑΣΚΑΛ
ΕΠΙΕΠΙΜΗΝΙΟΣ
ΕΠΙΕΠΙΛΟΣ
ΕΠΙΕΠΙΙΚΟΣ
ΕΠΙΕΠΙΝΥΣΙΟΣ
ΕΠΙΕΠΙΛΑΤΡΟΦΗ
ΕΠΙΕΠΙΕΑΙΝΕΤΟΣ
ΕΠΙΕΠΙΒΟΥΛΟΣ
ΕΠΙΕΠΙΦΙ

GRČKA KOLONIZACIJA ISTOČNE OBALE JADRANA

Ivan Radman-Livaja

- 1 Lisičar 1951, 7-8;
Braccesi 1971, 3-19;
Zaninović 2004, 1-20.
 - 2 Gaffney *et al.* 2002, 30-33;
Miličević 2007, 37-38;
Tomas 2010, 36-39;
Kirigin 2012, 53.
-

Najraniji kontakti

NAŠE SE PREDODŽBE o najranijim vezama grčkog svijeta s istočnom obalom Jadranskog mora temelje na rijetkim arheološkim tragovima podložnim različitim interpretacijama, pokojem podatku iz pisanih izvora, ali i na pričama koje razne grčke heroje i mitološke likove povezuju s istočnom obalom Jadrana.¹

Nedvojbениh arheoloških dokaza koji bi dokazivali veze s grčkim svijetom prije arhajskog razdoblja nedostaje, mada se u stručnoj literaturi s više ili manje argumenata iznose hipoteze o mogućim kontaktima s Mikenjanima. Ipak, sasvim sigurnih potvrda o vezama Grka i lokalnog stanovništva istočnog Jadrana u kasnom brončanom i počecima željeznog doba realno baš i nema. Nije uopće isključeno da su u kasnom brončanom dobu Grci, točnije nositelji mikenske civilizacije posjećivali Jadran. Bili su vrsni moreplovci koji su obišli dobar dio Sredozemlja: arheološki se dobro mogu dokumentirati trgovačke veze Mikenjana ne samo s bliskom Malom Azijom već i s Levantom, Egiptom, Libijom, Sicilijom, Sardinijom i Italijom, kao i Iberskim poluotokom, pa utoliko nema razloga odbaciti mogućnost da su barem sporadično ulazili dublje u Jadran te plovili duž istočne mu obale. No, za razliku od talijanske jadranske obale, kao i albanske, hrvatsko obalno područje jedva da ima registriranih arheoloških nalaza koji se mogu smatrati mikenskim.² Opsežna istraživanja gradinskog naselja Monkodonja blizu Rovinja na svjetlo su dana iznijela fortifikacijski sustav koji po nekim istraživačima pokazuje određene sličnosti s istovremenim grčkim obrambenim zidinama. Usto je pronađeno nekoliko fragmenata importirane keramike, koji su preliminarno objavljeni kao mikenskog porijekla, a egejsko se porijeklo pretpostavlja za još pokoji predmet otkriven na tom lokalitetu. Ostali nalazi iz Istre koji su se dovodili u vezu s mikenskim utjecajem su još podložniji raspravi, poput maklavunskog tumula u kojem su neki prepoznali mikenski tolos. Južnije, na otoku Braču, točnije u Škripu, otkrivena su tijekom arheoloških istraživanja sedamdesetih godina 20. stoljeća dva keramička fragmenta interpretirana kao mikenska i datirana u kasnoheladsko IIIC razdoblje, odnosno između 1200. i 1050. pr. Kr., no moguće je da je ipak riječ o kasnijim nalazima koje se može datirati i u protogeometrijsko doba. Ukoliko je prvotna interpretacija ipak točna, onda je i dalje teško govoriti o neposrednoj vezi s mikenskim svijetom, s obzirom da je to (pretpostavljeno) mikensko posuđe moglo na Brač doći i posredno s Apeninskog poluotoka. Puno dublje u unutrašnjosti, na Debelom Brdu kod Sarajeva je također pronađeno nekoliko ulomaka keramike čija interpretacija i datacija postavlja iste poteškoće kao i brački nalazi. Mač iz Vučevice kod Splita, kao i bodež iz Gnojnica kod Mostara možda jesu inspirirani egejskim uzorima, ali se ne mogu smatrati mikenskim importom. Votivni bakreni ingot koji se danas čuva u muzeju Ashmolean u Oxfordu navodno je nekoć bio dio ostave otkrivene u Makarskoj koju je otkupio John Evans, čiji će se sin Arthur proslaviti istraživanjima Knosa. Taj predmet obli-

- 3 Novak 1961, 148–151;
Zaninović 2004, 3–11;
Cambì 2010, 183–186;
Križanović 2015, 49–63.
- 4 Lisičar 1951, 90–93;
Katičić 1995, 333–386;
Zaninović 2004, 6–7;
Cambì 2010, 194–185;
Miličević 2007, 41–43;
Marohnić 2010, 43–58;
Kirigin 2012, 55–57.
-

kom i dimenzijama uistinu nalikuje votivnim ciparskim ingotima, inače datiranima oko 1200. pr. Kr., a i ostali predmeti iz ostave su, po svemu sudeći, bili ciparskog porijekla te istodobni. Nažalost, ne zna se ništa o okolnostima nalaza i mada se Makarska navodi kao mjesto otkrića ostave, ne može se isključiti da je do Evansa došla drugim putem i da u stvari uopće ne potječe s istočne jadranske obale. Pokoja jantarna perlica tipa Tirint otkrivena na istočnoj jadranskoj obali (inače datirane u 12. i 11. stoljeće pr. Kr.) također predstavlja slab argument za tvrdnju o trgovačkim vezama mikenskog svijeta i istočne jadranske obale. Ukoliko buduća istraživanja drastično ne promijene postojeću sliku, moramo se zadovoljiti zaključkom da Mikenjanima istočna jadranska obala nije bila pretjerano zanimljiva.

Mitološka predaja

Pisani nam izvori, razumljivo, ništa ne govore o vezama istočne jadranske obale i Grčke u kasnom brončanom dobu, no neke se mitološke priče vezane uz Jadran referiraju na junake i likove koji se tradicionalno smještaju u vrijeme prije ili neposredno nakon trojanskog rata.³ Naravno, te predaje nemaju pravu dokumentarnu vrijednost niti ih se može dovoditi u vezu s povijesnim događanjima koja su prethodila klasičnom dobu. Iako zanimljive, zasigurno nisu potvrda veza Grka s Jadranom u 13. ili 12. stoljeću pr. Kr., već nam samo govore koliko su grčki pisci znali o Jadranu u trenutku kad su ih zapisivali. Riječ je o pričama koje su brojni autori zabilježili i kompilirali tijekom iznimno dugog razdoblja, počevši od 6. st. pr. Kr. pa sve do kasne antike: ne možemo dovoljno naglasiti heterogenost izvora i činjenicu da jednostavno ne postoji koherentan mitološki narativ o jadranskom prostoru. Nema dvojbe da su te predaje bitno starije od vremena kad su zabilježene, no zasigurno im se korijeni ne vuku kojih pola tisućljeća ili više u prošlost. Neovisno o njihovoj starosti, sadržaj im je u većoj ili manjoj mjeri prilagođavan i mijenjan, tako da prvenstveno odražavaju spoznaje (i maštu) pisaca koji su ih zapisivali i prepričavali, a ne činjenice iz daleke prošlosti. Više je nego vjerojatno da je i pokoji vjerodostojan podatak prenesen iz starijih predaja, no nije lako razlučiti što bi to u nekoj mitološkoj priči, i u kojoj mjeri, moglo biti utemeljeno u povijesnim činjenicama. Ipak, unatoč brojnim nedoumicama, zbunjujućim detaljima i nedvojbenim faktografskim greškama o geografiji i etnografiji istočnog jadranskog prostora, mitološke priče jasno pokazuju da Grcima to područje, po svemu sudeći, još od arhajskog razdoblja nije bilo potpuna nepoznanica. Jadran se tako spominje u pričama o povratku heroja iz trojanskog rata, kao u slučaju argivskog kralja Diomeda ili pak lutanju nakon napuštanja trojanske postojbine, kao u Antenorovom slučaju. Diomed je, po predaji, pobjegavši od svoje supruge i njenog ljubavnika — a u stvari sve zbog osvetoljubive Afroдите — došao do Apulije, gdje je utemeljio par gradova pa otplovio na sjeverni Jadran gdje je osnovao Spinu i Adriju.⁴ Antenor je, po različitim predajama, u

- 5 Lisičar 1951, 88–93;
Wilkes 1969, 6–7;
Katičić 1995, 305–331;
Zaninović 2004, 7, 10;
Milićević 2007, 41;
Kirigin 2010b, 113.
- 6 Beaumont 1936, 187;
Lisičar 1951, 28–29.
- 7 Beaumont 1936, 163, 196–197;
Lisičar 1951, 84;
Novak 1961, 148–149;
Wilkes 1969, 6;
Katičić 1995, 211–303;
Zaninović 2004, 3–4;
Milićević 2007, 40–41;
Cambi 2010, 185.
- 8 Beaumont 1936, 197;
Wilkes 1969, 6;
Čače 2002a, 60;
Zaninović 2004, 11;
Cambi 2010, 184.
- 9 Na Korčulu je, po Apoloniju
(ako je nije pomiješao s Krfom),
Posejdon smjestio nimfu Kerkiru,
kako bi s njom nesmetano uživao;
Katičić 1995, 399–405;
Čače 2002a, 59;
Cambi 2010, 185;
Kirigin 2010b, 113.
- 10 Beaumont 1936, 197;
Lisičar 1951, 15, 84–88;
Novak 1961, 149;
Rendić-Miočević 1962, 39–40;
Kozličić 1990, 128–144;
Katičić 1995, 31–114, 387–398;
Čače 2002a, 61;
Zaninović 2004, 6;
Milićević 2007, 41.
- 11 Beaumont 1936, 194–195;
Wilkes 1969, 6;
Braccesi 1971, 4–8, 13–14, 18, 21–25;
Čače 1998, 63–91;
Malkin 1998, 234–256;
Bilić Dujmušić 2002, 485–491;
Čače 2002a, 57–58;
Zaninović 2004, 7–9;
Čače 2005, 163–170;
Cambi 2010, 184–185;
Čače, Kuntić-Makvić 2010, 64;
Kirigin 2010a, 106–109;
Šešelj 2010, 110–111;
Kirigin 2012, 57–76.

potrazi za novom domovinom, prošao „ilirskom“ obalom, to jest istočnom jadranskom obalom zastavši i na Korčuli — *Korkira Melaina* — da bi u konačnici utemeljio grad Patavium, odnosno Padovu.⁵

I Kadmo i Harmonija se u zamršenim predajama vezuju uz Jadran: Kadmo, Agenorov sin je, tragajući za sestrom mu Europom, doputovao do Tebe gdje je upoznao i oženio Harmoniju, Afroditinu i Aresovu kći. Par se skrasio kod Enhelejaca, plemena koje je obitavalo na jugoistočnom Jadranu. Jedna od njihovih kćeri, Agava, udala se za enhelejskog kralja, kojeg je potom ubila i kraljevstvo predala svom ocu Kadmu. Po predaji, domoroci su bili sretni s njim kao vladarom, a on je utemeljio grad Buthoe,⁶ današnju Budvu. Naslijedio ga je sin Ilirije, po kojim su Iliri i dobili ime.⁷

I Argonauti su po priči prošli Jadranom, barem u kasnijoj verziji po Apoloniju Rođaninu, koji ih s Kolhide dovodi do Jadrana, uvjeren da Dunav povezuje Crno more sa sjevernim Jadranom pomiješavši, po svemu sudeći, kao i neki drugi grčki autori prije njega, Dunav (Hister) s poluotokom Istrom (Histrija). U Istri su Argonauti utemeljili Pulu, ali i naselili neke otoke i mjesta na istočnoj jadranskoj obali. Ime koje su Grci dali sjevernojadranskim otocima, Apsirtidi, su još u antici pisci dovodili u vezu s Medejinim bratom Apsirtom kojeg je ubio Jazon.⁸ U tim svojim lutanjima posjetili su i Hilejce, koje je Heraklov sin Hil naselio na poluotok između Šibenika i Trogira (i koji je shodno tome u antici nosio ime Hilički ili Hilejski poluotok), danas poznat kao Marinski poluotok ili Bosoljina. U Apolonijevom spjevu spominju se i otoci Vis, Brač, Hvar i Korčula,⁹ no zanimljivo je da Apolonije ne spominje grčke gradove na Visu i Hvaru koji su u njegovo vrijeme već postojali.¹⁰

U kontekstu tih priča, zanimljivo je spomenuti i kultove junaka koji su se s vremenom razvili na lokalnoj ali i regionalnoj razini. Tako su i spomenuti junaci iz epova o Trojanskom ratu postali predmetom kulta. Najživlji je svakako spomen na heroja Diomeda, koji se štovao diljem Jadrana, kako na talijanskoj tako i na suprotnoj obali. Na istočnoj jadranskoj obali je kult, odnosno točnije rečeno postojanje Diomedovih svetišta potvrđeno na otoku Palagruži, odnosno Veloj i Maloj Palagruži (koji su izglednije „Diomedovi otoci“, a ne Tremiti, kao što se dugo vremena mislilo), kao i na rtu Ploči, odnosno „punta Planiki“ nedaleko od Rogoznice (mjesto koje Plinije naziva *Promunturium Diomedi*, odnosno Diomedov rt), kojim završava već spomenuti Hilički poluotok.¹¹

- 12 Beaumont 1936, 197–198;
Braccesi 1971, 7, 13, 19;
Zaninović 2004, 9–11;
Cambi 2010, 185.
 - 13 Zaninović 2004, 11;
Cambi 2010, 183.
 - 14 Milićević 2007, 58;
Forenbaher 2010, 152–157;
Perkić 2010, 159–161.
 - 15 Brunšmid 1898, 30–31, Kat. 26 = ;
Brunšmid 1998, 42–43, kat. 26.
 - 16 Brunšmid 1898, 58–61, Kat. 1–2, 5–6 = ;
Brunšmid 1998, 70–73, kat. 1–2, 5–6.
 - 17 Rendić-Miočević 1989a, 245–259.
 - 18 Novak 1961, 167–169;
Rendić-Miočević 1962, 53;
Novak 1966, 122–123;
Nikolanci 1989a, 13–30;
Rendić-Miočević 1989a, 253–257;
Čače 1994, 47;
Katičić 1995, 161–181;
Cambi 2010, 186;
Kirigin 2010c, 119.
 - 19 Beaumont 1936, 164–169;
Wilkes 1969, 1;
Čače 2002a, 56–57;
Čače, Kuntić-Makvić 2010, 64.
-

Po nekim izvorima, čini se da je i Antenor bio predmet štovanja, barem na sjevernom Jadranu i na talijanskoj obali.¹²

Iako nema nedvojbenih tragova kulta kao u Diomedovom slučaju, možemo pretpostaviti da je u nekom obliku bilo prisutno i štovanje Herakla, s obzirom na to da je postojala grčka naseobina Herakleja, ali i prema predaji o sinu Hilu kojeg je dobio s Dejanikom i koji je doselio Hile u ove krajeve.¹³

Predaje koje uključuju istočnu jadransku obalu, kao i širenje herojskih kultura znakovito govore o kretanju Grka tim prostorom tijekom 5. i 4. stoljeća pr. Kr. (a vjerojatno i nešto ranije), ali i o kulturnom utjecaju na domaće stanovništvo, koje je neke svoje oblike štovanja možda razvijalo upravo pod tim utjecajem.¹⁴

Na Jadranu se štovao i barem jedan junak koji možda uopće nije bio mitološki lik. Iako nam je poznat samo iz grčkih izvora (ali i zahvaljujući arheološkim tragovima, odnosno epigrafičkim¹⁵ i numizmatičkim¹⁶ nalazima) i neposredno vezan uz jednu grčku naseobinu, zanimljivo je da mu i neki grčki autori, točnije Teopomp, pripisuju ilirsko podrijetlo. Jonije, po kojem je nazvano i Jonsko more, veže se uz otok Vis, koji se u izvorima i naziva Jonijevim otokom. Na tom su otoku, uostalom, i kovane tzv. Jonijeve serije novca.¹⁷

Ostaje otvoreno pitanje je li riječ o povijesnoj ličnosti, Iliru koji je vladao ne samo otokom Visom, nego je bio i utjecajan politički faktor na srednjem Jadranu — možda u vremenu prije kolonizacije, odnosno u 6. ili 5. stoljeću pr. Kr., ili pak sredinom 4. stoljeća pr. Kr., kad se Isa osamostaljuje od Sirakuze — ili je pak riječ o mitskom heroju s kojim se identificiralo ne samo autohtono stanovništvo već i Isejci, grčki kolonisti koji su osnovali svoj grad na otoku Visu?¹⁸

Rano razdoblje

O prodoru Grka na Jadran i uspostavi trajnih veza sa žiteljima istočne jadranske obale, prvenstveno trgovačkih, teško da možemo dokumentirano govoriti prije osnivanja korinthske naseobine Korkire na otoku Krfu u drugoj polovici 7. stoljeća pr. Kr., odnosno prije kraja 7. stoljeća pr. Kr. kada se osnivaju korkirejska kolonija Epidamno, a par desetljeća poslije korinthska kolonija Apolonija.¹⁹

Razvoj tih prvih grčkih gradova na ilirskoj obali, smještenih na ulazu u Jadransko more, nesumnjivo je pogodovao trgovini jer se tijekom 6. stoljeća pr. Kr. importirana korinthska keramika počinje distribuirati i duž istočne obale Jadrana. Iako korinthska keramika preteže, nalaza koji se mogu datirati u 6. i 5. stoljeće pr. Kr. iz drugih dijelova grčkog svijeta, primjerice Atike, također ima. Ipak, s obzirom na količinu grčkih nalaza, vidljivo je da se jadranska trgovina u 6. i 5. stoljeću mahom ticala talijanske i albanske obale. Obala današnje Dalmacije nema rudnih bogatstava, a njezini stanovnici nisu imali ništa posebno zanimljivo za ponuditi Grcima tijekom ranog željeznog doba, odnosno prije početka kolonizacije. Ipak, trgovačkih kontakata je, po svemu sudeći, bilo već

- 20 Beaumont 1936, 178–181, 184–187, 189–191,
Lisičar 1951, 36;
Rendić-Miočević 1962, 41–46;
Rendić-Miočević 1963, 110–113;
Nikolanci 1966, 89–114;
Novak 1966, 121;
Wilkes 1969, 7–8;
Migotti 1986, 148–151, 168–169;
Nikolanci 1989c, 63–78;
Zaninović 2004, 13–16;
Kirigin 2006b, 136–138;
Miličević 2007, 39–40, 44–46;
Čače, Kuntić-Makvić 2010, 64–65;
Mihovilić 2010, 165–167.
- 21 Čače, Kuntić-Makvić 2010, 64.
- 22 Beaumont 1936, 172–173;
Braccesi 1971, 19–27;
Zaninović 2004, 8–9.
- 23 Beaumont 1936, 171–172;
Lisičar 1951, 7–8;
Braccesi 1966, 127–131;
Braccesi 1971, 27–34;
Kozličić 1990, 50–55;
Čače 2002a, 58;
Zaninović 2004, 12–13;
Čače, Kuntić-Makvić 2010, 64.
- 24 Beaumont 1936, 203–204;
Lisičar 1951, 7;
Novak 1961, 150–151;
Wilkes 1969, 3;
Kozličić 1990, 43–50;
Čače, Kuntić-Makvić 2010, 64;
Kuntić-Makvić 2010, 189.
-

u 6. st. pr. Kr., i zasigurno su se nastavili kroz cijelo 5. st. pr. Kr. Tako je Pseudo-Skilak upoznat s činjenicom da brodovi mogu ući u ušće Neretve i ploviti petnaestak kilometara uzvodno do nekog trgovišta. Ipak, čini se da je do većeg zamaha trgovine došlo tek nakon uspostave stalnih grčkih naselja na istočnoj obali Jadrana. No, ni tad nije bilo riječ o trgovini koja bi bitno nadilazila lokalne okvire, iako je nesumnjivo bila redovitog karaktera: lokalni stanovnici su grčkim doseljenicima mogli ponuditi, primjerice, sol, žitarice, stoku i drvo, a od Grka su mogli dobiti vino. Ujedno su grčke kolonije mogle posredovati i u nabavi kvalitetnijih grčkih proizvoda iz udaljenijih krajeva, poput keramike ili metalnih predmeta. Uvoz grčkih artefakata i vina je vjerojatno prvenstveno zanimao pripadnike lokalnih elita koji su si tu robu mogli priuštiti, tako da opseg trgovačke razmjene nikada nije ni mogao biti izrazito velikih razmjera, iako nije bio zanemariv.

Zamah grčkom gospodarskom interesu za Jadran u 6. i 5. stoljeću je zasigurno dala potreba za pristupom žitu padske nizine, zbog čega su Spina i Adrija bile najvažnija jadranska trgovačka odredišta, dok je na istočnoj obali Korinćane nesumnjivo zanimala perunika s naronitanskog područja (*iris Illyrica* ili *genthiana*), mirisna biljka korištena u kozmetici i farmakologiji.²⁰

I grčki povjesničari i geografi, uz već spomenute mitološke predaje, potvrđuju nam da je do intenzivnijih kontakata došlo upravo u tom razdoblju, ali i do sukoba, po svemu sudeći, prvenstveno s Liburnima, ali i općenito s lokalnim gusarima.²¹

Rođani, vrsni moreplovci koji se rano otisnuli daleko od svog otoka u istraživanju Mediterana, možda su bili prvi koji su tijekom arhajskog razdoblja počeli ploviti Jadranom,²² no u grčkim pisanim izvorima spominje se da su Fokejci prvi među Grcima plovili Jadranom. Prema Herodotu, to se zbilo u 7. st. pr. Kr. kada su osnovane i prve grčke kolonije na ilirskom kopnu, Epidamnno (*Epidamnos*) i Apolonija (*Apollonia*), obje na današnjoj albanskoj obali. Kako su Fokejci u svojoj potrazi za izvorima kositra našli ono što su trebali na Iberskom poluotoku, Jadran ih je vjerojatno brzo prestao zanimati.²³

Potkraj 6. st. pr. Kr. prve podatke o današnjem hrvatskom dijelu jadranske obale zabilježio je Hekatej iz Mileta. On je znao za grad Adriju, Jadransko more upravo tim imenom i naziva, nabrajao je neke narode koji su obitavali na istočnoj obali Jadrana, poput Histra i Liburna, no, kako je njegovo djelo tek fragmentarno sačuvano uglavnom u zapisima Stefana Bizantinca, ne znamo koliko je opširno opisivao istočni Jadran.²⁴

- 25 Brunšmid 1898, 69 =
Brunšmid 1998, 81;
Beaumont 1936, 173-175, 187;
Lisičar 1951, 29-30, 51-83;
Novak 1961, 161-165;
Rendić-Miočević 1962, 47-48;
Wilkes 1969, 8-9;
Rendić-Miočević 1980, 229-246;
Nikolanci 1989d, 89-97;
Kozličić 1990, 280-288;
Suić 1996, 263-272;
Kirigin 1999, 148;
Čače 2002a, 65-66;
Zaninović 2004, 16-19;
Visonà 2005, 244-245;
Miličević 2007, 43-44;
Čače, Kuntić-Makvić 2010, 65-66;
Kirigin 2010b, 113-114.
- 26 Brunšmid 1898, 54-58 =
Brunšmid 1998, 66-70;
Beaumont 1936, 188;
Lisičar 1951, 26;
Rendić-Miočević 1962, 49;
Rendić-Miočević 1963, 114-115;
Wilkes 1969, 11;
Kirigin 1999, 148-150;
Zaninović 2004, 17-18;
Kirigin 2006a, 68-69.
-

SLIKA 1.
brončani novac
Korkira
(Lumbarda na Korčuli?)
ca. 250.-230. pr. Kr.
AMZ — A2429
snimio I. Krajcar

Neki antički pisci, kao Pseudo-Skimno, Strabon i Plinije — dakle puno kasnije — navode i podatak o osnivanju kolonije maloazijskih Knidana na otoku Korčuli (*Korkyra Melaina*, „Crna“ *Korkyra*) još u 6. st. pr. Kr., ali lokacija te najstarije grčke naseobine nepoznata imena u našim krajevima nažalost još nije sa sigurnošću utvrđena. Poznato je da su početkom 6. st. pr. Kr. Korkirani ratovali s Korinćanima, kao i da su im tom prigodom saveznici bili Knidani, pa bi se osnutak knidske kolonije mogao uklopiti u to vrijeme ili malo kasnije, odnosno u prvu polovicu 5. st. pr. Kr., no sigurnih dokaza za postojanje arhajske grčke naseobine, po svemu sudeći kratka vijeka, na Korčuli još uvijek nema, ako izuzmemo rijetke numizmatičke nalaze podložne različitim interpretacijama, točnije novce s legendom KOPKYPAIΩN i žitnim klasom na reversu, te glavom Apolona na aversu, čija je veza s knidskom kolonijom u najmanju ruku upitna jer se po svemu sudeći ne bi trebali datirati prije 3. st. pr. Kr.²⁵

Neki istraživači ne isključuju mogućnost da je knidska kolonija na Korčuli nosila ime Herakleja, grada o čijoj lokaciji i osnivaču također nema pouzdanih dokaza, mada postojanje polisa Heraklova imena na istočnoj obali Jadrana nedvojbeno potvrđuju pisani izvori, kao i serije emitiranoga novca. Ipak, zasad ne možemo sa sigurnošću ubicirati taj grad (Hvar se spominje kao mogućnost), a i emisije novca su po svemu sudeći bitno kasnije od pretpostavljenog vremena postojanja knidske kolonije, pa bi se postojanje Herakleje vjerojatno trebalo smjestiti u okviru 4. stoljeća.²⁶

SLIKA 2.
hemilitra
Herakleja
(Hvar?, Korčula?)
druga polovica 4. st. pr. Kr.
AMZ — A2313
snimio I. Krajcar

- 27 Lisičar 1951, 14;
Novak 1961, 165–167;
Wilkes 1969, 7;
Kozličić 1990, 56–71;
Zaninović 2004, 19–20;
Kuntić-Makvić 2010, 189.
- 28 Rendić-Miočević 1950, 221–232;
Lisičar 1951, 8–14;
Wilkes 1969, 3–6;
Kozličić 1990, 73–128;
Kuntić-Makvić 1995, 35;
Suić 1996, 191–261;
Čače, Kuntić-Makvić 2010, 66.
- 29 Kozličić 1990, 144–166;
Kuntić-Makvić 2010, 189;
Čače 2015, 10–22.
- 30 Wilkes 1969, 4;
Čače 1994, 48–52;
Čače 2002b, 83–97;
Čače, Kuntić-Makvić 2010, 64–65.
-

SLIKA 3.
hemilitra
Isa
ca. 344.–325. pr. Kr.
AMZ — A2342
snimio I. Krajcar

Kolonizacija

Pravi val grčkog naseljavanja uslijedio je tek kasnije, početkom 4. st. pr. Kr., zahvaljujući kolonizatorskom djelovanju glasovitog sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg, o čemu će još biti riječi. Upravo je u tom 4. stoljeću Teopomp izgleda naširoko pisao i o stanovnicima istočne jadranske obale, no njegove riječi su nam znane samo preko autora koji su ga citirali, primjerice Strabona. Tako znamo da se u Neretvi (antički Naro), mogla naći i keramika s Hija i Tasa: za pretpostaviti je da je riječ o tragovima trgovine, no Teopomp je to u skladu s interpretativnim obrascem kojeg je dominantno koristio u svojim tekstovima objasnio kao dokaz o podzemnim vodama koje bi povezivale Egejsko i Jadransko more.²⁷

Prvi opsežniji sačuvani spis je Peripl (*Periplus*), iliti Oplovba, pripisivan Skilaku iz Karijande, no danas znamo da on nije autor, pa se djelo navodi kao Pseudo-Skilakovo (*Pseudo-Scylax*). Napisano je u drugoj polovici 4. st. pr. Kr. i temeljeno kako na suvremenim djelima, odnosno putopisima tako i na puno starijim izvorima.²⁸ Jedna kasnija kompilacija, ali temeljena i na starijim izvorima, posebice Teopompovom djelu, nastala je krajem 2. st. pr. Kr. Riječ je o jednom spjevu, Periegezi, odnosno Vodiču, nepoznata autora kojeg običavamo zvati Pseudo-Skimno (*Pseudo-Scymnus*).²⁹ Zahvaljujući tim djelima, imamo kakvu takvu predodžbu o stanovnicima istočne jadranske obale početkom mlađeg željeznog doba, pogotovo kad tu sliku upotpunimo i podacima koje nam pružaju kasniji autori poput Strabona ili Plinija. Čini se da je krajem 4. i u 3. stoljeću došlo do određenih promjena u etničkoj slici domorodačkih stanovnika srednjeg i južnog dijela istočne jadranske obale, no sjeverni je Jadran zadržao istu etničku sliku sve do rimskog razdoblja. Liburni su svakako najpoznatiji domorodački narod sjeverne Dalmacije, dugo vremena su možda bili i jedini pravi suparnici grčkoj ekspanziji, a nesumnjivo su bili narod s najjačom pomorskom tradicijom na istočnoj obali Jadrana. Neki grčki autori su vjerovali da su Liburni nekoć kontrolirali gotovo cijelu istočnu jadransku obalu. Navodno su se upravo s njima sukobili korintski kolonisti kad su došli na Krk u 8. stoljeću, a Apolonije Rodanin u 3. stoljeću pr. Kr. bilježi da su u prošlosti imali pod svojom vlašću otoke na srednjem Jadranu. Kako bilo, kad Grci počnu boraviti na Jadranu u ranom 4. stoljeću pr. Kr., Liburni drže otprilike isti obalni pojas kao i nekoliko stoljeća kasnije kad potpadaju pod rimsku vlast, odnosno prostor od rijeke Krke u središnjoj Dalmaciji do Istre.³⁰

Unatoč obilju podataka, posebice kad je riječ o nabranju lokalnih zajednica, grčki pisani izvori odaju dojam da im je Jadran, posebice njegov sjeveroistočni dio, bio slabo poznat jer se uporno provlače iste tvrdnje koje naizgled ukazuju na manjkavo poznavanje lokalne geografije. Ipak, možda nije toliko riječ o neznanju koliko o jednoj od crta grčke geografske tradicije, a to je upravo ignoriranje novih spoznaja dobivenih od trgovaca i mornara. Grčki pisci počesto svjesno nisu marili za realan prikaz „trenutnog stanja“

- 31 Wilkes 1969, 1-3;
Kozličić 1990, 75;
Suić 1996, 193.
- 32 Brunšmid 1898, 20-31, 58-59 =
Brunšmid 1998, 32-43, 70-71;
Beaumont 1936, 188-189, 202-203;
Lisičar 1951, 20-24;
Novak 1961, 169-187;
Rendić-Miočević 1962, 51-54;
Rendić-Miočević 1963, 113;
Novak 1966, 123;
Wilkes 1969, 9-10;
Braccesi 1971, 87-131;
Čače 1994, 33-38, 44-48;
Kirigin 1996, 37-44;
Anello 1999, 117-146;
Kirigin 1999, 157-159;
Čače 2002a, 63-64;
Zaninović 2004, 20-27;
Miličević 2007, 46-48;
Čače, Kuntić-Makvić 2010, 65-66;
Kirigin 2010c, 119.
- 33 Brunšmid 1898, 14-20, 40 =
Brunšmid 1998, 26-32, 52;
Beaumont 1936, 188;
Lisičar 1951, 18-20;
Novak 1961, 189-196;
Rendić-Miočević 1962, 50-51;
Čače 1994, 38-47;
Kuntić-Makvić 1995, 35-36;
Kirigin 1999, 158-159;
Čače 2002a, 62-63;
Zaninović 2004, 21-22, 31-35;
Jeličić Radonić 2005, 315-326;
Kirigin 2006a, 64-67;
Čače, Kuntić-Makvić 2010, 65;
Jeličić Radonić, Katić 2015, 11-14;
za ranije veze Grka i Hvara,
cf. Gaffney *et al.* 2002, 38-41.

već su težili iskazivanju svoje pripadnosti određenoj tradiciji pisanja tekstova, što bi objašnjavalo zbunjujuće informacije o predjelima koje su suvremenici tih pisaca, odnosno neki grčki moreplovci, nesumnjivo morali poznavati. Tako se redovito ističe da je sjeverni Jadran vrlo blizu Crnom moru i ušću Dunava. To, do 4. st. pr. Kr. široko rasprostranjeno mišljenje, moglo je proizaći iz sličnosti imena stanovnika istarskog poluotoka i grčkog imena za rijeku Dunav, no u obzir treba uzeti i prevladavajući geografski koncept o Oceanu koji okružuje naseljeni svijet i koji komunicira sa svim morima i rijekama. Toj teoriji je kumovalo i općenito slabo poznavanje geografije kontinentalne Europe tijekom arhajskog razdoblja, kao i nesklonost uklapanju novih spoznaja u raniju kozmološku koncepciju. Teopomp je stajao iza te tvrdnje, kao i Eratosten, od čemu nam kritički govori Strabon. Teopompu tvrdnju preuzeo je i Pseudo-Skimno, iako je pisao par stoljeća kasnije. Pseudo-Skilak se donekle odmiče od tog stava, vjerojatno upoznat s činjenicom da Istarski poluotok baš i nije blizu Dunava, no i dalje tvrdi da se jedan ruka-
vac Dunava preko Istre ulijeva u Jadran.³¹

Na srednjodalmatinskom otočju, u krajevima nastanjenim autohtonim — kako se uvriježeno kaže ilirskim — življem, Grci su početkom 4. st. pr. Kr. osnovali svoje najznačajnije naseobine. Datum osnutka naseobine na otoku Visu (*Issa*), koju su osnovali Sirakužani, nije precizno utvrđen, no ovisno o interpretaciji navoda Diodora Sicilskog i podataka koje pruža kad piše o osnivanju Fara — to se prvenstveno odnosi na podatak otkud Faranima stiže pomoć sirakuške flote u sukobu s domorocima 384. na 383. godinu, s Visa, odnosno Ise ili iz Lisa (*Lissos*) — može se zaključiti da je viška kolonija osnovana otprilike u istom razdoblju. To je zasigurno moralo biti nakon 392. pr. Kr., kad tiranin Dionizije preuzima apsolutnu vlast u Sirakuzi i pokreće ekspanzionističku vanjsku politiku s ciljem gospodarenja Sirakužanima važnim pomorskim pravcima. Do 388. godine pr. Kr. je uspostavio i nadzor nad južnom Italijom i preuzeo kontrolu nad Otrantskim vratima, pa bi to mogao biti i trenutak kad je u traženju sigurnih luka za svoje brodovlje odlučio zaposjesti važnije točke na južnom Jadranu, što Vis svakako jest. Grčki je grad podignut na sjevernoj strani otoka, na strateški iznimnom mjestu, u dnu dobro zaštićene uvale, današnje viške luke, možda oko 385. godine pr. Kr., ili barem ne puno prije, mada nije isključeno ni da je isejska kolonija osnovana tek nakon Fara, odnosno poslije 384. godine pr. Kr.³²

Pod okriljem moćnog Dionizija Sirakuškog, a zahvaljujući piscu Diodoru Sicilskom, pouzdano znamo da su 385. na 384. godinu pr. Kr., na mjestu današnjeg Starog Grada na otoku Hvaru, egejski Parani osnovali svoju naseobinu, koloniju (*polis*) Far (*Pharos*), na samom kraju dubokog starogradskog zaljeva, odakle se prema istoku pruža najveće polje na otoku.³³ Zahvaljujući Diodoru znamo i da su Parani, odnosno novopečeni Farani, vrlo brzo ušli u sukob s domaćim stanovništvom: 384. na 383. godinu došlo je do napada na Far, a naseljenike je spasila intervencija Dionizijevog brodovlja. Još uvijek u historio-

- 34 Brunšmid 1898, 16–17, Kat. 3 =
 Brunšmid 1998, 28–29, kat. 3;
 Brunšmid 1905, 92, kat. 172;
 Rendić-Miočević 1949, 19–34;
 Kuntić-Makvić, Rendić-Miočević 1995, 43, kat. 1;
 Kuntić-Makvić, Marohnić 2010, 75, kat. A2;
 Jeličić Radonić, Katić 2015, 15–18.
- 35 Rendić-Miočević 1951, 167–169;
 Rendić-Miočević 1989b, 103–109;
 Kuntić-Makvić, Marohnić 2010, 74–75, kat. A1;
 Kirigin 2010c, 123;
 Jeličić Radonić, Katić 2015, 18–19.
- 36 Jeličić Radonić 1995, 56–114;
 Zaninović 1995, 115–117;
 Slapšak 2002, 195–212;
 Zaninović 2004, 35–37;
 Kirigin 2006a, 48–64, 70–95;
 Miličević 2007, 54–57;
 Jeličić Radonić 2010, 125–129;
 Kirigin, Slapšak 2010, 135–137;
 Zaninović 2010, 130–133;
 Jeličić Radonić, Katić 2015, 45–70;
 Zaninović 2018, 291–296.

grafiji postoji dilema otkud su doplovili sirakuški brodovi: po srednjovjekovnim prijepisima Diodorovog djela, riječ je o Lisu, današnjem Lješju na Albanскоj obali, no poprilična udaljenost između Lješja i otoka Hvara, kao i dvojbe oko postojanja grčke kolonije Lis u ranom 4. st. pr. Kr., su još davno ponukale historičare na alternativno čitanje Diodora, odnosno na hipotezu da je u izvorniku Diodor spominjao Isu, odnosno otok Vis, od kojeg se uistinu vrlo brzo može doploviti do Hvara. Ukoliko je ta tvrdnja točna, to bi značilo da je Isa osnovana prije Fara. Sukob s domorocima dokumentiran je i jednim epigrafskim spomenikom, lako moguće i najstarijim natpisom na današnjem hrvatskom tlu, datiranim u rano 4. st. pr. Kr., takozvanom Farskom tropeju, komemorativnom natpisu u kojem Farani slave svoju pobjedu nad Jadasinima (po nekima je riječ o plemenu koje je obitavalo na salonitanskom području, odnosno oko rijeke Jadro, po drugima bi to bili liburnski Jadertini).³⁴

S Visa potječe jedan nadgrobni spomenik koji se dovodi u vezu s istim ratom, s natpisom koji slavi junačku smrt u boju Isejca Kalije te služi kao argument pobornicima teze o spomenu Ise, a ne Lisa kod Diodora, no mora se priznati da se u tekstu ne spominje o kojem je ratu riječ niti se navodi da je Kalija poginuo braneći Far, mada izričito piše da je junak stradao u pomorskom boju s ilirskom lađom, te se s velikom sigurnošću može datirati u 4. st. pr. Kr.³⁵ Pseudo-Skilak, koji piše u drugoj polovici 4. st. pr. Kr., jasno ističe da u njegovo vrijeme na srednjem Jadranu postoje dvije grčke kolonije, Isa i Far, tako da nema dvojbe da su oba grada nastala otprilike u isto vrijeme, odnosno u prvoj polovici 4. st. pr. Kr., no historiografija još uvijek nije dala konačan odgovor na pitanje koja je kolonija osnovana prva.

Pozornost i dan danas osobito privlače tragovi jedinstvenoga grčkog katastra sačuvanog u starogradskom polju, kao i ostaci grčkih bedema kojim su jonski doseljenici obzidali grad.³⁶

SLIKA 4.
Farski tropej
Stari Grad na Hvaru
rano 4. st. pr. Kr.
AMZ KS-172
snimio I. Krajcar

- 37 Kirigin 1996, 44–52, 55–66, 73–92;
Zaninović 2004, 27–30;
Milićević 2007, 48–51;
Čače, Kuntić-Makvić 2010, 66;
Kirigin 2010c, 120–123.
- 38 Zaninović 1988, 35–39;
Zaninović 2004, 41–42;
Milićević 2007, 56;
Čače, Kuntić-Makvić 2010, 66.
- 39 Wilkes 1969, 15–17;
Zaninović 2004, 41–42;
Džino 2010, 44–50;
Čače, Kuntić-Makvić 2010, 68–69;
Džino, Domić Kunić 2013, 76–85.
-

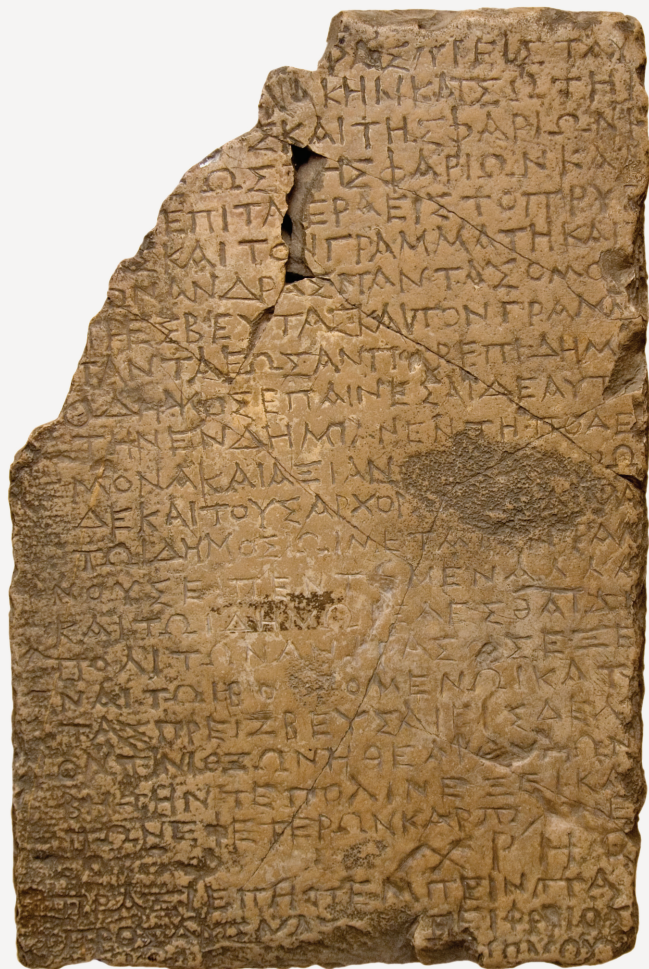

SLIKA 5.
hemilitra
Far
prva polovica 4. st. pr. Kr.
AMZ — A2434
snimio I. Krajcar

Razvoj grčkih naselja na istočnoj obali Jadrana

I Far i Isa prvih su desetljeća postojanja vrlo vjerojatno bili dijelom mreže gradova pod čvrstom kontrolom Sirakuze, no Dionizije Sirakuški je s vremenom počeo doživljavati poraze u srazu s Kartažanima, a moć Sirakuze je postupno kopnila i na samoj Siciliji. Pod Dionizijevim sinom, istog imena ali slabije karizme i političkog talenta, niz se neuspjeha samo nastavio, a Sirakuza je gubila nadzor nad udaljenijim krajevima svojevrsnog imperija kojeg je stvorio Dionizije Stariji, pa su se tako i Isa i Far po svemu sudeći uspjeli otrgnuti od svog prvotnog zaštitnika sredinom 4. st. pr. Kr. Iako se taj dojam temelji na izvorima — istina manjkavima i punim nejasnoća — i arheološkim tragovima, još uvijek je puno toga u sferi nagađanja. Je li već spomenuti Jonije povijesna ličnost koja se na pozornicu uspjela u tom trenutku, je li Herakleja polis koji je nastao u političkom vakuumu nastalom nakon povlačenja Sirakuze iz jadranskih zbivanja? Isa i Far se nedvojbeno razvijaju kao urbana središta kroz cijelo 4. i 3. st. pr. Kr., no po svemu sudeći su im se sudbine počele razlikovati u nekom trenutku. Isa je zadržala neovisnost kroz cijelo to razdoblje i razvila se u središnju točku trgovačke razmjene između mediteranskog svijeta, odnosno Italije te Grčke i indigenog stanovništva istočne jadranske obale.³⁷

Far je izgleda primarno ostao agrarno naselje, a izvori ne ostavljaju mjesta dvojbi da je najkasnije u zadnjoj trećini 3. st. pr. Kr. grad bio dijelom Agronove i Teutine države, odnosno Ilirskog kraljevstva.³⁸ U kojoj je mjeri zadržao određeni stupanj autonomije ostaje predmetom rasprave, no Far je u tom trenutku nesumnjivo priznavao vlast ilirskih vladara. Budući da je jedan Faranin, Demetrije Farski, bio čovjek vrlo utjecajan na Agronovu i Teutinu dvoru, nije isključena mogućnost da je Far uživao određene privilegije i slobode, no ostaje otvoreno pitanje je li grad zadržao pretežno grčko stanovništvo ili je tijekom druge polovice 3. st. pr. Kr. već poprimio karakter etnički mješovitog, odnosno ilirsko-grčkog naselja. O statusu Fara 229. godine pr. Kr. najviše saznajemo iz izvora koji se bave prvom rimskom vojnom intervencijom na istočnoj jadranskoj obali. Kad su Rimljani pokrenuli kaznenu ekspediciju protiv Ilirskog kraljevstva, najistaknutiji lokalni dinast, ili barem onaj koji je ostavio najviše traga u izvorima, Demetrije Farski, odmah se priklonio Rimljanima, što mu je omogućilo privilegiran status nakon Teutinog poraza, a još je k tome i oženio majku Agronova sina Pina, Triteutu, te sklopio savez s drugim lokalnim moćnikom, Skerdilaidom, vođom Labeata.³⁹ Kako su se njih dvojica upleli u sukob između Sparte i Helenskog saveza, prekršili su odredbe mirovnog ugovora s Rimom jer su sa svojom flotom 220. pr. Kr. otplovali južno od Lisa i još popljačkali Kiklade. Ujedno je Demetrije sustavno spletario protiv Rimljana, te izgleda podržavao napade na rimske brodove u Jadranskom moru. Rimljanima je njegovo ponašanje dozlogrdilo, te su 219. godine pr. Kr. napali Far i uklonili svog nekadašnjeg štitičenika Demetrija, koji se spasio bi-

SLIKA 6.
Parski reskript
Stari Grad na Hvaru
kraj. 3. st. pr. Kr.
AMZ KS-173
snimio I. Krajcar

jegom u Makedoniju.⁴⁰ Iako je grad stradao u tom ratu, po svemu sudeći, Far je nakon rimske intervencije opet zadobio autonomiju i rimsku naklonost, o čemu nam svjedoče dva fragmenta dekreta datiranog u sam kraj 3. ili početak 2. st. pr. Kr. Manji fragment, danas u zagrebačkom Arheološkom muzeju, poznati i kao „Parski reskript“ sadrži dio dekreta gradskog vijeća Para o počastima trojici članova farskog poslanstva te slanju šestorice Parana po savjet delfijskog proročišta, kako bi se pomoglo Faru: proročište je preporučilo žrtvovanje bogovima i slanje Paranina Praksiepa na zapad, po svemu sudeći u Far, gdje bi trebao predvoditi obnovu grada i vjerojatno dovesti nove doseljenike. Veći ulomak tog istog spomenika, poznati i kao „Farska psefizma“, pohranjen je u Dominikanskom samostanu u Starom Gradu. U njemu se, uz ostalo, spominje savezništvo s Rimljanima, odnosno suglasnost senata za slanje poslanstva na otok Par, odnosno u polis istog imena, te još jedan grad, za pretpostaviti Atenu, kako bi tražili pomoć za obnovu grada.⁴¹

Nema dvojbe da je katastrofa koja je zadesila Far rimska opsada 219. na 218. godinu, no Rim je ipak nakon rata Faru vratio autonomiju. Pod patronatom Rima omogućen je određen gospodarski procvat, nastavak kovanja vlastitog novca, kao i očuvanje grčkog jezika i kulture, no teško je sa sigurnošću odrediti kad je točno grad prestao funkcionirati kao samostalno grčko naselje. Po svemu sudeći, grčki je karakter grad u mnogome izgubio već tijekom 1. st. pr. Kr.⁴² Far nije zadržao veći regionalni značaj nakon 3. st. pr. Kr. iako je naselje nesumnjivo opstalo i dalje se razvijalo kao relativno uspješna agrarna zajednica. Kao što je već spomenuto, Isa je ta koja je postala važan regionalni politički i gospodarski faktor. U slučaju tog grada dvojba o grčkom karakteru naselja ne postoji: izvori nam nedvosmisleno naglašavaju trajan helenski duh grada i samostalnost koji se očuvala do sredine 1. st. pr. Kr. i gra-

40 Wilkes 1969, 19–21;
Zaninović 2004, 42;
Kirigin 2006a, 141–150;
Dzino 2010, 50–52;
Džino&Domić Kunić 2013, 85–87.

41 Brunšmid 1898, 17–20, Kat. 4 =
Brunšmid 1998, 29–32, kat. 4;
Brunšmid 1905, 92–94, kat. 173;
Braccesi 1971, 205–218;
Kuntić-Makvić, Rendić-Miočević 1995, 43–45, kat. 2A-B;
Kuntić-Makvić, Marohnić 2010, 77–78, kat. A4-5.

42 Braccesi 1971, 218–220;
Zaninović 1988, 37–46;
Rendić-Miočević 1989c, 341–348;
Kuntić-Makvić 2002, 147–149;
Zaninović 2004, 43;
Kirigin 2006a, 111–112, 151–156;
Milićević 2007, 56;
Jeličić Radonić 2010, 128–129.

- 43 Kuntić-Makvić 2002, 143–147, 149–150;
Čače, Kuntić-Makvić 2010, 66–70;
Kirigin 2010c, 121–123.
- 44 I u Saloni se po svemu sudeći,
barem od 2. st. pr. Kr., naselilo dosta Isejaca,
odnosno Grka, mada je teško sa sigurnošću
dokučiti je li Salona tijekom zadnjih par
stoljeća stare ere bila u nekom trenutku
i grčko, odnosno helenizirano naselje,
ili je samo među stanovnicima imala
brojnu grčku zajednicu, no bez formalnih
veza s Isom. Ipak, nema dvojbe da se već
u tom razdoblju grad razvio kao važna
luka i trgovačko središte. Možemo stoga
pretpostaviti da je naselje bilo od važnosti
za isejske gospodarske interese, pa ne čudi
priljev prvo grčkih, a poslije i italjskih doseljenika.
U neposrednoj blizini, na prostoru Resnika,
su i Sikuli, gdje je arheološki dokumentiran
kasnohelenistički horizont;
Beaumont 1936, 189;
Lisićar 1951, 24–26;
Novak 1961, 203–204;
Rendić-Miočević 1962, 48, 54;
Rendić-Miočević 1963, 113;
Braccesi 1971, 191–205;
Rendić-Miočević 1975, 23–30;
Rendić-Miočević 1988, 10–17;
Cambi (ed.) 1991, 8–18;
Kirigin 1996, 63–66;
Čače 2002a, 64–65;
Milićević 2007, 52–54;
Čače, Kuntić-Makvić 2010, 68;
Kirigin 2010d, 142–143;
Kirigin 2010e, 144–145;
Kovačić 2010, 139–141;
Kamenjarin et al. 2011.
- 45 Lisićar 1951, 103–108;
Rendić-Miočević 1962, 48–49;
Rendić-Miočević 1963, 113–114;
Rendić-Miočević 1966, 133–139;
Lombardo 2002, 121–135;
Čače, Kuntić-Makvić 2010, 68;
Kirigin 2010b, 114–116.
- 46 Brunšmid 1898, 2–14 =
Brunšmid 1998, 14–26;
Brunšmid 1905, 96–101, kat. 176–177;
Rendić-Miočević 1965, 77–79;
Rendić-Miočević 1970, 31–42;
Lombardo 2005, 353–359;
Kuntić-Makvić, Marohnić 2010, 75–77, kat. A3.

đanskog rata između Pompeja i Cezara. Već u drugoj polovici 3. st. pr. Kr., Isa je postala saveznik Rimske republike i očito računala na rastuću moć Rima kako bi očuvala svoju neovisnost i gospodarske interese na srednjem Jadranu. Nestankom sirakuške prevlasti, Isa se uspjela izboriti za svoje mjesto na Jadranu, dok je Far u 3. st. pr. Kr. zapao pod vlast regionalne sile i neko vrijeme čak izgubio neovisnost. Osim gospodarstva, odnosno većeg oslanjanja na trgovinu i razmjenu, Isejcima je nesumnjivo u prilog išao i geografski položaj: veća udaljenost od obale i ilirskih središta moći su po svemu sudeći odigrali određenu ulogu u političkim previranjima tijekom zadnjih stoljeća stare ere.⁴³

Isejski su Grci, šireći svoju trgovačku mrežu, i sami osnivali manje naseobine gradskog tipa (subkolonije, emporiji), pomoću kojih su kontrolirali važne točke na srednjem Jadranu, odnosno plovne i trgovačke putove. Uz *Trag(o)urion*, današnji Trogir te *Epetion* (Stobreč),⁴⁴ Isa je osnovala tijekom 3. st. pr. Kr. i naselje nepoznata imena na mjestu današnje Lumbarde na otoku Korčuli.⁴⁵ Odatle, naime, potječe glasovita Lumbaradska psefizma, jedinstveni očuvani dokument o osnivanju grčke agrarne naseobine, rijedak dokument takva sadržaja u cijelome helenskom svijetu.⁴⁶ Fragmentirana, velika i neukrašena ploča s jednostavnim profiliranim vijencem na zaglavlju te podužim grčkim natpisom na prvi pogled ne izgleda kao spomenik koji bi pobudio ushit. Prvi dojam vara jer nam tih 16 ulomaka, otkrivenih postupno od 1877. do 2018. godine na rtu Koludrt kod Lumbarde na Korčuli, otkrivaju vrlo zanimljivu priču, ne samo o Grcima na Jadranu, već i općenito o načinu kako su Grci osnivali svoje naseobine. Zato ovaj epigrafski spomenik ima povijesnu važnost koja daleko nadilazi okvire Lumbarde ili otoka Korčule, pa čak i jadranskog prostora. Sam tekst je službenog karaktera, riječ je o odluci skupštine koja ima zakonsku snagu. Stoga spomenik i nosi naziv Lumbaradska psefizma, prema grčkom pravnom terminu za takvu vrstu zakonskih odluka. Natpis započinje zazivanjem sreće i spomenom datuma kada je odluka donesena, točnije navodi se mjesec Mahanej (četvrti mjesec u korintskom kalendaru, zabilježen i na slavnom mehanizmu s Antikitere), kao i ime hijeromnamera koji je tijekom te godine obnašao tu dužnost, izvjesnog Praksidama. Riječ je o gradskom magistratu, dužnosniku koji je zabilježen u brojnim dorskim naseobinama, mada nam njegove točne ovlasti i uloga, bila ona vjerskog ili sudskog karaktera, nisu sasvim jasne. Psefizma dalje jasno navodi kako je došlo do osnutka naseobine, odnosno kako su isejski kolonisti postigli dogovor s nekim lokalnim vladarima ili zemljoposjednicama, izvjesnim Pilom i njegovim sinom Dazom. U nastavku se utvrđuje princip pravedne podjele zemlje među naseljenicima, kao i kazna za prijestupnike koji ne bi poštivali dogovor. Na kraju slijedi poduži popis u tri stupca — prema tradicionalne tri dorske file, odnosno plemena, Dimani, Hili i Pamfili — punopravnih naseljenika, odnosno imena očeva obitelji koje su se naselile u toj isejskoj koloniji. Kako je natpis fragmentaran (sačuvano je 158 imena), ne znamo točno o kojem je broju obitelji riječ, no po svemu sudeći ih je moglo biti više od 200.

- 47 Beaumont 1936, 188;
Wilkes 1969, 11;
Migotti 1986, 168–169;
Nicolanci 1989b, 50–56;
Nicolanci 1989d, 83;
Čače 2002a, 60;
Schilardi 2002, 159–178;
Čače, Kuntić-Makvić 2010, 65.
- 48 Brunšmid 1898, 52–53 =
Brunšmid 1998, 64–65;
Lisičar 1951, 26–28;
Novak 1961, 196–197;
Rendić-Miočević 1962, 51;
Wilkes 1969, 11.
- 49 Za umjetnost i urbanizam
vide Cambi 2002, 10–47;
Rendić-Miočević 2010, 15–28.
-

Na zaglavlju spomenika urezano je nekoliko slova (možda je riječ o svojevrsnom inventarnom broju javnog gradskog arhiva?), kao i ime nekog Nikodama, o čijoj ulozi možemo samo nagađati. Psefizma se datira u rano 3. st. pr. Kr. i predstavlja jedini pisani trag o postojanju te isejske naseobine. Možemo stoga pretpostaviti da nije bila duga vijeka te da zbog toga nije ostavila dublji trag u povijesnim izvorima. Kolonisti su se možda brzo vratili na svoj matični otok Vis ili su se jednostavno asimilirali s domaćim stanovništvom, pa je to naselje, nepoznata nam imena, relativno brzo izgubilo grčki karakter.

Postoji i spomen kod Stefana Bizantinca o naselju na Jadranu imena Anhijale (*Anchiale*), koje je u nekoj vezi s egejskim Paranima, no o potonjem se ništa drugo ne zna, pa se samo nagađa, ovisno o autorima, da je možda riječ o nekom arhajskom naselju (na ušću Neretve ili pak na mjestu gdje se kasnije razvio Far), preko izjednačavanja tog mjesta s naseljem Dimale, pa i do toga da je samo riječ o drugom imenu za farsku luku.⁴⁷ Jednako je nejasno i pitanje smještaja naseobine za koju se smatra da je tijekom 4. stoljeća pr. Kr. kovala novac sa siglami *DI* i *DIM* (točnije rečeno, riječ je o prekovima isejskog, farskog i heraklejskog novca): je li riječ o imenu nepoznatog grada, *Dimos*, odnosno *Dimale*, lociranog možda na Hvaru ili o imenu nekoga nepoznatog tiranina, odnosno lokalnog dinasta?⁴⁸

Istočna je jadranska obala bila i ostala periferija grčkog svijeta te nikad nije postala prostorom gdje bi grčki jezik i kultura postali dominantnima. Kroz cijelo svoje postojanje, grčka su se naselja na tom području često borila za goli opstanak, a više njih je uistinu i nestalo nakon svega par generacija. Pa ipak, i pod tim otežanim okolnostima, grčki su se naseljenici održali gotovo četiri stoljeća i udarili svoj pečat civilizacijskom razvoju ovih krajeva,⁴⁹ čemu je svakako doprinijelo stavljanje pod kapu najjače grčke zajednice, Ise.

Isejski je polis, po svemu sudeći od 3. st. pr. Kr. okupio veći dio Grka na srednjem Jadranu pod svoje okrilje i kroz mrežu svojih emporija održao svoju političku i gospodarsku neovisnost, pragmatično se oslanjajući na velesilu koja je preko Ise štitila svoje interese na tom području. U konačnici, u drugoj polovici 1. st. pr. Kr. su i isejski Grci poput njihovih autohtonih susjeda koji su im stoljećima bili kako protivnici tako i trgovački partneri potpali pod vlast apsolutnih gospodara Mediterana, Rimljana, no to je već početak jedne druge priče.

... nam je razje
kao materijal u zivotinama
a je bio namotan kolud
o kojecim nisi, donjeli d
Rudica i Vuletica prodal
u ostalomu, da se ne
su ljudi oko bo i vici

POVIJEST ISTRAŽIVANJA

Nina Gostinski

o ANTIČKOJ, odnosno grčkoj i rimskoj povijesti na prostoru Hrvatske, mnogo se zna prvenstveno preko epigrafskih (natpisnih) spomenika. Upravo ovakva vrsta arheološkog materijala nam pruža više informacija o povijesti pojedinih zajednica, o osobama koje su ih postavljale, o povijesnim zbivanjima, vjerskom, gospodarskom i društvenom životu, etnicitetu i još mnogo drugih korisnih informacija o vremenu iz kojeg potječe. Epigrafski spomenici se dijele na nekoliko vrsta kao što su, primjerice, javni, privatni, zavjetni ili pogrebni.¹

Jedan od najznačajnijih epigrafskih spomenika koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu je Lumbardska psefizma. Ovaj natpis po svojim karakteristikama pripada sferi javnih epigrafskih spomenika. Nađen je na otoku Korčuli u mjestu Lumbarda te predstavlja vrlo rijedak primjerak javnog dokumenta o osnivanju grčkog grada, odnosno o podjeli zemljišta naseljenicima prilikom osnutka nove naseobine.

Otok Korčula spominje se prvi puta u 4. st. pr. Kr. u Pseudo-Skilakovom Periplu, djelu koji nam pruža najstariji sačuvani opis istočne jadranske obale.² Osim Pseudo-Skilaka, i Apolonije Rođanin taj otok naziva *Korkira Melaina* (grč. Κόρχουρα Μέλαινα),³ odnosno Crna Korčula.

-
- 1 Kuntić-Makvić, Rendić-Miočević 1995, 39.
 - 2 Lisičar 1951, 51.
 - 3 Scyl. 23; Apoll. Rhod. IV, 567.

SLIKA 1.
Lumbardska psefizma
(KS-176)
u postavu Arheološkog
muzeja u Zagrebu
snimio I. Krajcar

- 4 Godine 1968. su arheološka istraživanja potvrdila da se radi o antičkoj cisterni; Kršinić-Šove 1970, 120; Rendić-Miočević 1970, 32.
 - 5 Vuletić-Vukasović 1883, 97–99.
 - 6 Vuletić-Vukasović 1883, 97–99.
 - 7 Radić 1891, 42–43.
 - 8 Vuletić-Vukasović 1883, 97–99; Radić 1891, 42–43.
 - 9 Brunšmid 1901, 19.
 - 10 Brunšmid 1898, 3 =
Brunšmid 1998, 15.
 - 11 Brunšmid 1898, 2–14 =
Brunšmid 1998, 14–26.
-

SLIKA 2.
Josip Brunšmid
Arhiv Arheološkog
muzeja u Zagrebu

Prvi ulomci Lumbardske psefizme pronađeni su 1877. godine, kada je Božo Kršinić kopajući po ruševinama za koje se vjerovalo da su ostatci srednjovjekovnog samostana s crkvom sv. Ivana,⁴ na brežuljku Koludrtu pronašao pet fragmenta kamene stele s uklesanim grčkim natpisom.⁵ Vid Vuletić-Vukasović, učitelj iz Korčule, objavio je spomenute fragmente te nam ujedno prenosi podatak da je Božo Kršinić zajedno s trojicom braće pronašao veliku ploču koju su po pronalasku razbili u manje komade da bi ju mogli lakše prenijeti svojim kućama. Jedan od fragmenata je, kako piše Vuletić-Vukasović, bio ugrađen u nadvratnik kuće Franje Kršinića u Lumbardi.⁶

Franjo Radić je 1891. godine od seljaka Bože Kršinića saznao za dva nova ulomka psefizme, koja je pronašao njegov rođak pretražujući kamenje na Koludrtu.⁷ Svi su fragmenti tada dospjeli u Arheološki odjel Narodnog muzeja u Zagrebu posredovanjem Vida Vuletića-Vukasovića i Frane Radića, koji su ih potom objavili u Vjesniku Hrvatskog arheologičkog društva.⁸ Josip Brunšmid spomenute je ulomke stručnije obradio te ih ponovno objavio s novom analizom i tumačenjem.⁹ U kolovozu 1895. godine, Brunšmid je osobno boravio u Lumbardi u nadi da će pronaći još fragmenata psefizme, ali bezuspješno.¹⁰ Brunšmid je u Beču 1898. godine izdao knjigu „*Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*“, u kojoj je, između ostaloga, detaljno analizirao i Lumbardsku psefizmu.¹¹

Lombarda, 22/8 1895 bio sam na licu mjesta i govorio sa sva tri brata Kamen, koji su Kamen sa gotim nepismom rasli. Kamen je najben rasli
gen u vije Komarba i upotrebljen kao veterinar u istoimena jedne
razvaline sqade, za koji se vidi da je bio umotan koludrica
Kornice, kojim je jedan Gork napunio kojim ras, donjeli su kom
de, kako su ih rasli kuci i preko Ratica i Valtica prodali ma
zeji u Zagrebu. Ovi kamenje su rasli u ostalom, da se rasli
vi djelovi rasli. Kornice sami su rasli odbo i vije godina

Sarajevu ^{muzej} Stiška ostrova. Krom duke pisača, pitiže za sedmom, elaton
 verena, sa ^{izložbenom} ~~izložbenom~~ alosica. Krozgo nudiata sedom verena, ^{poznate} ~~poznate~~ labasova
 subdu (Komunistič). Sakanski lepat (Decheller) u XVIII veku i josje udy jaba
 Vojermah kanga, pincera, pincirke, ^{štriki} ~~štriki~~ polabrica i mciava ^{XIV (trascmir)} ~~XIV (trascmir)~~ val
 omms, kopja, tipova i vops. Orommth ^{štriki} ~~štriki~~ i lenice - Pravidovan, haviari
 Pale, ierleske, oba ostrom drosane, i savatom oborane
 Stiška pećata brundih, ^{zlatna} ~~zlatna~~ plestak. Nasasie i Frankhamen
 sa krasno pisi i krasno krasom (wunderwider Prancevater) ¹⁸⁸⁷ ~~1887~~ Stiška
 Goranski natgostnih opomenke. Nagg. i svet. pećati
 Goranski masi (Mladen). Štiti, Myaradi (sedsto mrogo Sadom)
 Anbravati Sarajevski. Nasasie i pany. tabra i mlatac
 uchrna od sandi Danjola - Jert Valiera i Pula lot Travnja
 Liepa štrika gema većinim i Dalmspije

SLIKA 3.
 Stranica iz putne bilježnice
 Josipa Brunšmida
 prilikom njegovog boravka
 u Lombardi 1895. godine.
 Arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu

Student Frano Kršinić Šove počeo je od 1963. godine pretraživati kamenje na Koludrtu u nadi da će pronaći još neki ulomak psefizme. Nakon tri godine pretraživanja, pronašao je tri manja ulomka. Ujedno je i prvi posumnjao da istraženi prostor nije srednjovjekovni samostan, već da je riječ o ruševinama cisterne.¹² To se potvrdilo u arheološkim istraživanjima 1968. godine pod vodstvom Arheološkog instituta Filozofskog fakulteta u Zagrebu na čelu s Dujom Rendićem-Miočevićem. Tijekom te kampanje raščišćen je prostor većeg dijela cisterne, ali nije pronađen nijedan novi ulomak. Nakon završetka istraživanja, u dogovoru s profesorom Rendićem-Miočevićem, student Kršinić Šove nastavio je pretraživati cisternu te pronašao još jedan, četvrti ulomak.¹³ Istraživanja 1968. otkrile su možda najznačajniji podatak, a to je da su svi ulomci pronađeni u cisterni. Stoga Lumbardska psefizma može imati veze samo s nekom naseobinom u neposrednoj blizini mjesta pronalaska fragmenata Psefizme. Po svemu sudeći, naselje je moralo biti podignuto negdje u bližoj okolici, kao i zemljišta koja su se prilikom osnutka naseobine podjelila naseljenicima.¹⁴

Relativno recentni nalaz novog ulomka psefizme, koji se zajedno s ostalim ulomcima čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu, objavio je 2005. godine Mario Lombardo u zborniku radova posvećenom upravo Duji Rendiću-Miočeviću — znanstveniku koji je posvetio više ključnih radova Psefizmi.¹⁵ Okolnosti pronalaska tog ulomka nisu baš posve jasne, no mjesto pronalaska neupitno je cisterna na brdu Koludrt.¹⁶ U novije vrijeme, ponovno su pokrenuta sustavna arheološka istraživanja na prostoru Lumbarde i njezine okolice, koja vodi Centar za prapovijesna istraživanja od 2007. godine. Od 2017./2018. ponovno su započeta istraživanja na samoj cisterni, koja su među ostalim rezultirala pronalaskom još jednog fragmenta s natpisom, čija će objava doprinjeti boljem razumijevanju Lumbardske psefizme.¹⁷ Za nadati se da će daljnja arheološka istraživanja na svjetlo dana iznijeti još ulomaka ovog značajnog spomenika, odnosno jedinog pisanog traga o postojanju grčke naseobine u Lumbardi, ujedno i jednog od rijetkih grčkih spomenika koji nam opisuje podjelu zemljišta među naseljenicima prilikom osnivanja nove kolonije.

12 Kršinić-Šove 1970, 119–120.

13 Kršinić Šove 1970, 119–120;
Rendić-Miočević 1970, 32.

14 Rendić-Miočević 1970, 32–33.

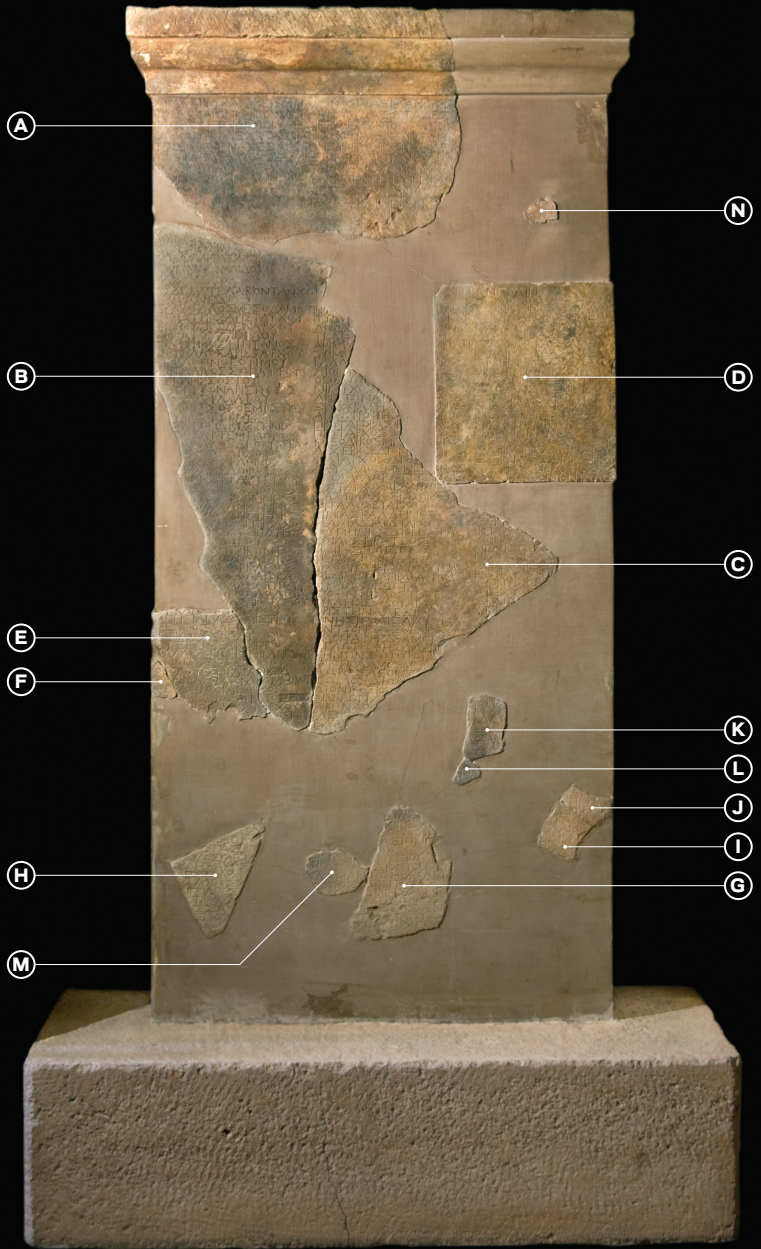
15 Lombardo 2005.

16 Lombardo 2005, 355.

17 Potrebita 2019, 15.

SLIKA 5.
Lumbardska pšefizma
(KS-176)
s označenim fragmentima

- A U AMZ došao zajedno s fragmentima B–H
- B Božo Kršinić, 1877. g.
- C Božo Kršinić, 1877. g.
- D Božo Kršinić, 1877. g.
- E Frano Radić, 1891. g.
- F Frano Radić, 1891. g.
- G Božo Kršinić, 1877. g.
- H Božo Kršinić, 1877. g.
- I Frano Radić, 1900. g.
- J Frano Radić, 1900. g.
- K Frano Kršinić-Šove, 1967. g.
- L Frano Kršinić-Šove, 1967. g.
- M Frano Kršinić-Šove, 1967. g.
- N Frano Kršinić-Šove, 1968. g.

TEKUĆA ISTRAŽIVANJA

Hrvoje Potrebica
Miroslav Vuković

SLIKA 1.
Koludrt — Sonda 2
2019.
snimio J. Zorić

- 1 Gjivoje 1970.
 - 2 Russel, Glicksman 2015.
 - 3 Parica, Borzić 2018, 990–991.
 - 4 Fazinić 2018, 123.
-

Koludrt

POLUOTOK KOLUDRT nalazi se na istočnom rubu otoka Korčule u općini Lumbarda. Omeđen je dvjema dubokim uvalama, Rašišćem na zapadu i Prvim žalom na istoku, a nasuprot poluotoka nalazi se arhipelag otočića s bogatom kamenoklesarskom tradicijom od kojih su najpoznatiji Vrnik, Sutvara i Kamenjak.¹ Postoje indicacije da su kamenolomi na ovim trima otocima u funkciji još od antičkih vremena.² U kontekstu naših istraživanja važno je izdvojiti i posljednja istraživanja na Sutvari koja ukazuju na postojanje antičkog obalnog postrojenja.³ Općenito, ovaj dio Korčule je poznat po brojnim kamenolomima koji su potpuno izmijenili izgled krajolika u okolici Lumbarde. Osim kamenoloma na manjim otocima postoje i veći kamenolomi na samoj Korčuli, kao što je primjerice onaj na Krmači. Evidentirana je također i velika količina manjih kamenoloma ili „kava“ koje su obrtnici iz Lumbarde dobivali na korištenje krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Tako, u zapisima Kotarskog poglavarstva Korčula nalazimo i molbu Ivana Jurjevića Antunova iz Lumbarde koji 1908. godine traži obrtničku dozvolu za eksploataciju kamena u vlastitom kamenolomu na poluotoku Koludrt.⁴

Ova informacija nam je iznimno važna za razumijevanje lokaliteta i konteksta u kojem se nalazi cisterna na vrhu poluotoka. Činjenica je da je lokalitet očigledno doživio tešku devastaciju zbog eksploatacije kamena, pa se pri bilo kakvoj interpretaciji lokaliteta mora uzeti u obzir današnje stanje na terenu koje je značajno drugačije od onoga kakvo je moglo biti u vrijeme izgradnje ovog objekta. Kamenolom se pruža od zapada preko sjevera do istoka u polukružnom obliku, u nekim dijelovima prolazi tek dva metra od zida cisterne te gotovo potpuno okružuje lokalitet. Samo je južni prilaz do lokaliteta ostao netaknut, a sam je kamenolom u međuvremenu zapušten i obrastao u gustu makiju i borovu šumu. Situaciju još dodatno kompliciraju nakupine odbačena kamena koji je izbacivan tijekom postupka eksploatacije, što je rezultiralo gomilama kamenog materijala koje su na nekim mjestima visoke i po desetak metara. Dio tog materijala završio je u samoj cisterni, a čini se da je i sama cisterna u jednom trenu pregledavana, a moguće i predviđena za eksploataciju.

Povijest istraživanja na Koludrtu

Dubrovački svećenik i učitelj Vid Vuletić-Vukasović, muzejski povjerenik Hrvatskog arheološkog društva za korčulansko-pelješki i dubrovačko-hercegovački kraj⁵ piše 1883. godine o pronalasku četiriju fragmenata grčkog natpisa, koji danas znamo kao Lumbarajsku psefizmu. Donosi nam informaciju da su Bože Kršinić i braća 1877. godine na mjestu zvanom Koludrt pronašli u jednoj rupi veliku ploču s natpisom na grčkom alfabetu koja je na licu mjesta razbijena kako bi je lakše transportirali u svoj dom u Lombardi. Brunšmid 1895. godine provodi ispitivanja u Lombardi kroz koja je ustvrdio da je ploča ipak pronađena u fragmentiranom stanju.⁶ Vukasović također navodi da se zna da je na tom mjestu stajala crkva sv. Ivana s manastirom od koje su tada bili vidljivi samo temelji.⁷

Frano Radić, stručni učitelj kamenoklesarstva i brodogradnje u Korčuli, ujedno i znanstveni izvjestitelj Hrvatskoga starinarskoga društva u Kninu te urednik prve serije Starohrvatske prosvjete,⁸ nekoliko godina poslije, 1890. godine, od Kršinića preuzima u Lombardi još dva fragmenta psefizme. Donosi nam informaciju da su fragmenti pronađeni prilikom prevrtanja kamene gomile na Koludrtu.⁹

Grga Novak tijekom svojih istraživanja u okolici Lumbarde pedesetih godina prošlog stoljeća navodi da su obišli glavicu Koludrt na kojoj se nalaze ostaci crkvice koja je srušena u 14. stoljeću. Također, navodi da su fragmenti Lumbarajske psefizme pronađeni u porušenim zidovima crkvice te da su oni na terenu snimili i detaljno proučili temelje i donji dio bivše crkvice. Osim toga, navodi da su obišli cijeli poluotok na kojem su uočili i druge „ostatke iz prošlosti“, ali im je rad bio otežan i gotovo nemoguć zbog nagomilavanja kamenih otpadaka iz kamenoloma koji su tada, prema njegovim riječima, još bili u funkciji.¹⁰

-
- 5 Oreb 2018, 144–148.
 - 6 Lisičar 1950, 94–125.
 - 7 Vuletić-Vukasović 1883, 97–99.
 - 8 Gjurašin 2008;
Oreb 2018, 207–215.
 - 9 Radić 1891, 42–43.
 - 10 Novak 1954, 43.

SLIKA 2.

Eksploatacija kamena
na Krmači, 1952. godina,
u pozadini gomile
odbačenog kamena.
Fototeka N. Sessa,
naziv fotografije:
„Kunjira na Krmaču“

- 11 Kršinić Šove 1970, 119–120.
 - 12 Rendić-Miočević 1966, 138–139; 1970, 32.
 - 13 Rendić-Miočević 1970.
-

Frano Kršinić Šove, praunuk Bože Kršinića, koji je pronašao prve fragmente psefizme, u šezdesetim godinama prošlog stoljeća vrši samostalna amaterska istraživanja na području Koludrta na vlastitoj zemlji. U nadi da će pronaći još fragmenata čuvene psefizme, počinje uklanjati nabacani materijal i vjerojatno se po prvi puta otkriva dno samog objekta na dubini od 2,5 m. Budući da je dno bilo ožbukano na isti način kao i zidovi objekta, Kršinić Šove ispravno zaključuje da bi se moglo raditi o ostatcima cisterne za vodu. Također, navodi da je tijekom istraživanja naišao na velik broj ostataka keramičkog posuđa, opeka i crjepova. Konačno, 1967. godine nalazi tri nova ulomka psefizme za koje navodi da su, osim svojom prednjom stranom teško raspoznatljivi u odnosu na ostali kamen, odnosno „škalje“ koji se nalazio uz fragmente. Također, navodi zanimljivu činjenicu da su prva dva ulomka koji pristaju jedan uz drugoga pronađeni na dva metra udaljenosti i na visinskoj razlici od gotovo jednog metra.¹¹ Navedeno je motiviralo Duju Rendića-Miočevića na prvo i donedavno jedino arheološko istraživanje Koludrta, gotovo stotinu godina nakon otkrića prvih ulomaka psefizme. Definišući dimenzije i opis antičke cisterne datirane u helenističko vrijeme, prema tehnici gradnje, Rendić-Miočević je odbacio tradicionalnu pretpostavku o ostatcima srednjovjekovnog samostanskog kompleksa sv. Ivana zaključivši kako su fragmentirani dijelovi psefizme ipak pronađeni *in situ*.¹² U svom radu, osvrt se i na moguću prostornu analogiju između Ise i moguće grčke naseobine na Koludrtu. Dovodi u vezu i pozicioniranje nekropola u odnosu na naselje, ali navodi kako pravi položaj naseobine još nije utvrđen.¹³

Navedena istraživanja provedena šezdesetih godina posljednja su i jedina arheološka istraživanja na Koludrtu, sve do 2017. godine.

Istraživanje cisterne na Koludrtu

Stanje same cisterne evidentirali smo nekoliko puta tijekom terenskih pregleda i arheoloških istraživanja provedenih 2015. i 2016. godine na području općine Lumbarda. Prilikom tih obilazaka, utvrđena su oštećenja na vodo otpornoj žbuci te smo evidentirali nekoliko kamenih blokova koji čine zid cisterne, a kojima je prijetilo ispadanje zbog pritiska od naslagana kamena s gornje strane zida. Pretpostavili smo da je kamen složen na zidovima cisterne posljedica poljoprivrednih aktivnosti i prošlih istraživanja na samom objektu. Unutar same cisterne, nalazio se i manji maslinik sa suhozidnim međama. Obzirom na stanje objekta, predložili smo istraživanja u svrhu zaštite i stabilizacije same cisterne te smo od 2017. do 2019. godine u tri sezone proveli arheološka istraživanja.

Obzirom na strukturalna oštećenja i činjenicu da je cisterna djelomično istraživana te da su neki njezini dijelovi bili potpuno otvoreni djelovanju atmosferilija i drugih vanjskih utjecaja, metodologiju istraživanja morali smo prilagoditi situaciji na terenu. Krenuli smo s čišćenjem i definiranjem zapadnog kuta cisterne i oslobađanjem sjeverozapadnog zida koji je pri inicijalnim pregledima bio statički najugroženiji. Svake sezone bismo dokumentirali otkriveni dio cisterne i izradili fotogrametrijski 3D model s ciljem da na kraju, tako segmentirano, dobijemo potpuni trodimenzionalni model cisterne. Nakon dokumentiranja, zidove smo zaštićivali geotekstilom, folijom i kontraoplatom uz koju smo dizali suhozidni unutrašnji zid kako bismo postigli statičku stabilnost, odnosno spriječili da okolni sediment potisne zidove u ispražnjeni prostor. Tijekom istraživanja, utvrdili smo da je cisterna ukopana u živu stijenu pa ju statički ne ugrožava okolni sediment kojeg ima veoma malo, nego je glavna opasnost težina recentnih suhozida koji odzgo pritišću zidove cisterne. Uklanjanjem tih suhozida, riješen je statički problem u dovoljnoj mjeri da smo cisternu mogli istražiti u cijelosti. Po završetku istraživanja unutrašnjosti cisterne, uslijedio je golemi konzervatorski zahvat stabilizacije arhitekture i žbuke, tako da je cisterna u ovom trenutku spremna za projekt prezentacije kao središnja točka priče o Psefizmi.

SLIKA 3.
Koludrt — cisterna
2019.
snimio V. Španiček

Cisterna

Cisterna je građena od velikih suhozidno slaganih blokova. Zid je izgrađen uz živu stijenu gdje je to bilo moguće, a prostor između stijene i zida je potom zapunjen zemljom. Unutrašnjost cisterne obložena je troslojnom vodonepropusnom žbukom fine izrade s poligonalnim kutovima i linijama gdje zidovi cisterne dotiču dno objekta. Dno je također ožbukano, međutim s većim oštećenjima u središnjem dijelu po čitavoj dužini objekta. Način gradnje i završna izvedba ožbukanog dijela upućuju na dataciju objekta u helenističko razdoblje. Detaljna analiza žbuke kojom je obložena cisterna obavljena je u sklopu konzervatorsko-restauratorskih radova, a izuzetni rezultati dobiveni tom prilikom bit će predmet posebnog rada. U svakom slučaju, riječ je o jedinstvenom objektu monumentalnih dimenzija 17×10 m. Najplići dio cisterne je na dubini od oko 2,5 m, a nova istraživanja su pokazala da dno cisterne ima pravilni i kontinuirani nagib od jugozapadnog zida prema sjeveroistočnom zidu. Konstrukcija cisterne najviše je sačuvana u sjevernom uglu gdje joj maksimalna visina sačuvane žbuke iznosi 2,9 m.

SLIKA 4.
Koludrt — cisterna
2018.
detalji cisterne
snimio M. Vuković

SLIKA 5.
Koludrt — cisterna
2019.
Keramička posuda tipa pelika
pronađena na dnu cisterne.
snimio V. Španiček

SLIKA 6.
Koludrt — cisterna
2019.
Skupina keramičkih posuda
pronađenih na dnu cisterne
in situ u sjevernom kutu.
snimio M. Vuković

SLIKA 7.
Keramička posuda tipa pelika
s dna cisterne na Koludrtu
nakon čišćenja i spajanja.
snimio M. Vuković

Velika količina odbačena kamena u cisterni znatno je otežala vidljivost stratigrafije nalazišta. Usprkos tomu, uspješno smo definirali slojeve koji očito pripadaju fazi korištenja cisternom i u kojima je po prvi puta pronađen i materijal koji daje znatno jasnije datacije. Među nalazima je svakako najvažnija skupina fragmentiranih posuda pronađenih na samom dnu u sjevernom uglu cisterne. Iako je njihova preliminarna analiza još u tijeku, zasad nema keramike s karakteristikama lokalne (isejske) keramičke produkcije, nego je sva porijeklom iz južnoitalskih radioničkih centara. Većina nalaza ukazuje na razdoblje početka 3. stoljeća prije Krista što odgovara vremenu Lumbarajske psefizme.

Lumbarajska psefizma

Svakako je najvažniji nalaz tijekom ovih istraživanja pronalazak novog fragmenta Lumbarajske psefizme. Budući da se radi o jednom od najznačajnijih natpisa iz vremena grčke kolonizacije istočnog Jadrana, tekst na novom fragmentu zasigurno će pridonijeti i novoj interpretaciji dosadašnjeg teksta, barem u onih prvih desetak redova koliko imamo na novom fragmentu. Pronađeni ulomak predstavlja gornji desni ugao spomenika, što je jasno prepoznatljivo prema rubnoj profilaciji samog fragmenta. Ovaj fragment savršeno se slaže s manjim ulomkom psefizme koji je pronađen devedesetih godina i koji je analizirao Mario Lombardo.¹⁴ Sadržaj novog ulomka natpisa i njegova interpretacija obrađeni su u zasebnom radu,¹⁵ no zanimljiva je činjenica da sada po prvi puta imamo i mikrolokaciju ulomka Lumbarajske psefizme unutar cisterne, u kojoj su pronađeni i ostali fragmenti spomenika. Osim ulomka gornjeg desnog ugla spomenika, pronađen je još jedan fragment psefizme koji je prepoznat prema obrađenoj profilaciji identičnoj kao i na ostalim ulomcima, ali koji nažalost nema sačuvano natpisno polje. Usprkos tome, ovaj nalaz nam je poslužio da definiramo i drugu točku u prostoru u kojem je pronađen. Uz detaljno čitanje tekstova prethodnih nalaznika i neka svjedočanstva na licu mjesta, uspjeli smo rekonstruirati mikrolokacije na kojima su i prethodni ulomci pronađeni, iz čega proizlazi da većina fragmenata dolazi iz zapadnog dijela cisterne, posebice uz sjeverozapadni zid pri sredini objekta.

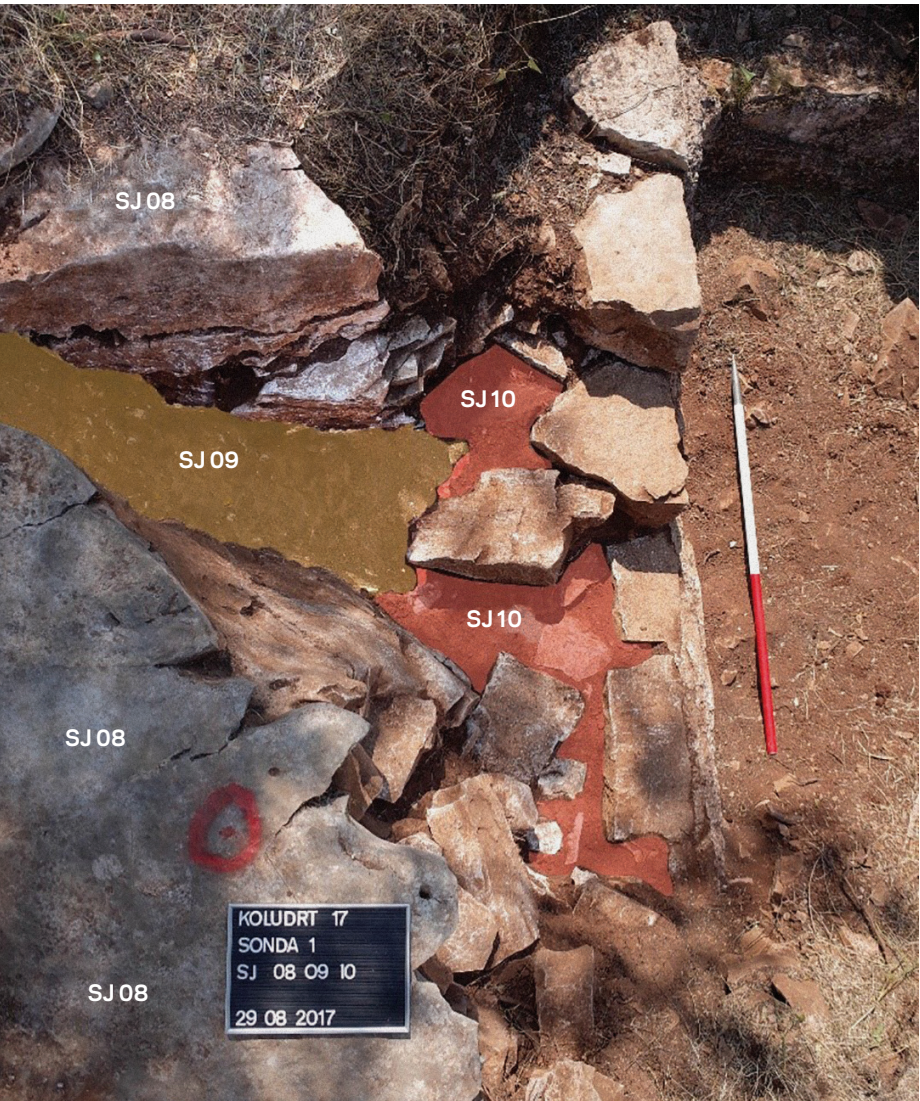
Nažalost, dva spomenuta ulomka predstavljaju jedine fragmente Lumbarajske psefizme pronađene tijekom naših istraživanja. Budući da je cisterna ispražnjena u cijelosti, teško je očekivati da bi se novi ulomci u budućnosti mogli pronaći *in situ*. Tijekom istraživanja, posebnu pažnju smo obratili na svaki kameni ulomak imajući na umu činjenicu da su prethodni istraživači naglasili sličnost između fragmenata psefizme i ostalog kamenja.¹⁶ Oba, novo pronađena fragmenta na svojoj su stražnjoj strani potpuno neobrađeni, pa ih je bilo iznimno teško raspoznati u odnosu na okolno kamenje. Činjenica da je stražnja strana ostavljena tako gruba prilikom obrade samog spomenika može upućivati na mogućnost da je natpis bio ugrađen/prislonjen u jedan od zidova cisterne ili nekog drugog objekta u neposrednoj blizini.

14 Lombardo 2005, 353–360.

15 Marohnić, Potreblica, Vuković 2021.

16 Kršinić Šove 1970, 119–120.

SLIKA 8.
Gornji desni ugao
Lumbarajske psefizme
pronađen 2018. *in situ*.
snimio M. Vuković

SJ08

SJ09

SJ10

SJ10

SJ08

SJ08

KOLUDRT 17
SONDA 1
SJ 08 09 10
29 08 2017

Zaključak

Fragmenti psefizme pronađeni unutar cisterne govore nam o osnivanju utvrđena grada i o podjeli zemljišta između dvjestotinjak inicijalnih kolonista,¹⁷ a keramičke posude pronađene tijekom ovih istraživanja po prvi puta i kroz materijalne ostatke potvrđuju dataciju cisterne u helenističko razdoblje. Uzmemo li u obzir još i nalaze grobova u podnožju brežuljka,¹⁸ sasvim je izvjesno da je upravo Koludrt mjesto na kojem se nalazila pretpostavljena isejska naseobina, čiji je osnutak zabilježen na Lubardskoj psefizmi.¹⁹ Razlog slabe vidljivosti lokaliteta i nedostatak većih arhitektonskih ostataka treba tražiti u obilnom iskorištavanju spomenutih ostataka u kasnijim arheološkim razdobljima, kao i u dugoj povijesnoj tradiciji eksploatacije kamena na ovom predjelu Korčule.

17 Zaninović 2001, 151.

18 Novak 1954, 42.

19 Zaninović 2001, 151.

SLIKA 9.

Situacija kod
južnog kuta cisterne
gdje se jasno vidi
živa stijena (sj 08),
zemljane zapune (sj 09 i sj 10)
i blokovi jugoistočnog
zida cisterne.
snimio M. Vuković

LUMBARDSKA PSEFIZMA

Jelena Marohnić

SLIKA 1.
Gornji desni ugao
Lumbarajske psefizme
pronađen 2018. *in situ*.
snimio M. Vuković

Ⲁ ⲛ ⲛ
Ⲁ ⲛ ⲛ
Ⲓ ⲡ Ⲓ
Ⲁ ⲛ ⲛ

LUMBARDSKA JE PSEFIZMA naš daleko najpoznatiji grčki spomenik, poseban po tome što sadrži odluku narodne skupštine o načinu podjele zemlje pri osnutku naseobine. Znamo da su novi grad osnovali Isejci, dakle, viški Grci, ali ne znamo mu čak ni ime, a ovaj mu je kameni spomenik zasad jedini pisani trag. Komadići natpisa pojavljuju se u javnosti od 1877. godine, a o njemu su, uz brojne domaće i strane stručnjake, pisali i neki od naših najpoznatijih arheologa kao što su Josip Brunšmid i Duje Rendić-Miočević.¹

Što je to uopće psefizma? Psefizma je svaka odluka donesena glasovanjem. Ova se riječ u dokumentu ne spominje, ali je zaživjela kao naziv spomenika.

Spomenik je vapnenačka stela s jednostavno profiliranim vijencem na ravnom zaglavlju. Za zajednicu presudna odluka o načinu podjele zemlje uklesana je u stelu vrlo lijepim i urednim slovima grčkoga alfabeta. Od osamdesetak predrimskih grčkih natpisa nađenih u Hrvatskoj, nijedan se kvalitetom izrade i važnošću sadržaja ne može mjeriti s ovime.

-
- 1 Vuletić-Vukasović 1883;
Radić 1891;
Brunšmid 1898;
SIG II2 933;
Brunšmid 1901;
Szántó 1901, 5–6;
Brunšmid 1905, 96–101, No. 176 and 177;
SIG I3 141;
Wilhelm 1913;
Lisičar 1951;
Klauffenbach 1958;
Maier 1959, 204–206;
Rendić-Miočević 1965 (SEG XVII, 312);
Asheri 1966, 15;
Schmitt 1969;
Rendić-Miočević 1970;
Woodhead 1970;
Kršinić-Šove 1970;
Яйленко 1971;
Braccesi 1977, 310–315;
Graham 1983, 43–44;
Jones 1987, 155–156;
Masson 1990 (SEG XL, 511);
Fraser 1993 (SEG XLII, 549);
Lombardo 1993; 2002;
Cahill 2002, 219–221 (SEG LII, 576);
Lombardo 2005;
Kuntić-Makvić, Marohnić 2010, 75–77;
Marohnić, Potreblica, Vuković 2021.

SLIKA 2.

Manji ulomak psefizme
pronađen devedesetih godina
kojeg je interpretirao M. Lombardo;
čuva se u AMZ-u.
snimio M. Vuković

U svibnju 2018. godine u sklopu arheoloških istraživanja Koludrta otkriven je još jedan veliki ulomak gornjeg dijela stele koji nam donosi bitan dio teksta i nekoliko novih spoznaja. Površina fragmenta jako je oštećena, pa je u čitanju od presudne važnosti bilo 3D modeliranje koje omogućava restituiranje nešto više teksta negoli se vidi samo golim okom. Rezultati čitanja objavljeni su u novom broju časopisa *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*.

Prošetajmo zajedno kroz tekst ovoga starog spomenika i saznajmo što nam sve otkriva o povijesti jadranskih Grka.

Na početku teksta, zaziva se dobra sreća ili dobra sudbina nad čitavim potkvatom koji slijedi. Grčka Tihe ili rimska Fortuna prevrtljivo je božanstvo čiju je naklonost nužno imati za uspjeh. Uobičajeno je da antički dokumenti počinju zazivom nekog božanstva ili općenito svih bogova, a ovakav se početak starih dokumenata naziva invokacija.

Slijedi datacija, odnosno datum dokumenta, u ovom slučaju samo godina i mjesec. Grčki su gradovi godine brojili posve različito od nas, tj. nisu im uopće davali brojeve, nego je svaka godina nosila naziv po nekom dužnosniku, čija je služba trajala godinu dana. Pritom je svaki polis imao različit običaj, odnosno različitog tzv. eponimnog magistrata koji je davao ime godini. Atena je, na primjer, godine imenovala po eponimnim arhontima. Ovo podrazumijeva da je negdje na nekom službenom mjestu, u nekom hramu postojao popis eponimnih magistrata iz kojega se moglo vidjeti koliko je godina prošlo od službe pojedinog dužnosnika, te danas povjesničari mogu rekonstruirati dio tog popisa iz raznih izvora za velike polise poput Atene.

SLIKA 3.

Spojeni novopronađen ulomak
s manjim ulomkom
koji se čuvao u AMZ-u
od devedesetih godina.

snimio M. Vuković

Na lumbardskoj psefizmi, kao oznaka godine u kojoj je donesena, spominje se hijeromnamon Praksidam. Hijeromnamon (dorski) ili hijeromnemon (jonski) doslovno je „onaj koji pamti svete stvari“. Prema natpisima iz hramova, mogao je biti hramski dužnosnik, a prema Aristotelu sudski (1321b). Ovdje nam, na Jadranu, nedostaje podataka za ocjenu o kojoj bi se vrsti službenika radilo. Po hijeromnamonu, godine je brojio mali broj polisa, svi relativno kasno. To su bili maleni dorski polisi, baš poput naše Ise: Lusi u sjevernoj Arkadiji, nekoliko gradova na obje obale Propontide (Bizantij, kasniji Perint, Selimbrija, Strobil) i na sjevernoj i zapadnoj Siciliji (Alontij i Entela). Nasuprot tomu, nijedan od polisa za koje znamo da su kroz povijest na razne načine bili povezani s ovim područjem (Sirakuza, Korint, Apolinija, Epidamno, Knid, Par, Far) nije brojio godine na ovaj način. U srednjoj Dalmaciji, uz lumbardsku psefizmu, nađeno je još sedam kamenih natpisa na kojima se imenuje godina nastanka prema hijeromnamonu, te je tako ova praksa lokalno obilno potvrđena. Dolazimo tako i do ključnoga pitanja: koja je to godina u kojoj je hijeromnamon bio taj Praksidam, tj. kako datiramo lumbardsku psefizmu? Nažalost, nemamo načina kojim bismo ovu godinu precizno odredili, tj. nemamo tako mnogo natpisne građe da bi se popis isejskih hijeromnamona mogao rekonstruirati i Praksidama na njemu pronaći. U stručnoj literaturi, od 19. stoljeća nadalje, spomenik se datira prema općem izgledu i detaljima oblika pojedinih slova. Ovo je jako neprecizna metoda datacije, pogotovo nama koji nemamo istovrsnih lokalnih spomenika koji bi poslužili kao epigrafski kontekst. U obzir se uzima ukupan sredozemni grčki epigrafski korpus na temelju kojeg se u suvremenoj literaturi spomenik okvirno datira u rano 3. st. pr. Kr. Zanimljivo je da tako ispada da je lumbardska psefizma trenutno najstariji natpis u čitavome grčkom svijetu na kojemu se godine broje baš prema hijeromnamonima.²

Poslije imena hijeromnamona, sačuvana su svega dva slova koja se rekonstruiraju kao ime mjeseca mahaneja, mjeseca u korintskom kalendaru kojim se koristilo mnogo dorskih polisa. Imena mjeseci su u grčkom svijetu varirala po regijama te je kronologija, u smislu pomoćne povijesne znanosti zadužene za opisivanje i preračunavanje raznih načina mjerenja vremena, prilično složena disciplina.

2 Marohnić 2013.

SLIKA 4.
Spojeni novopronađen ulomak
s manjim ulomkom
koji se čuvao u AMZ-u
od devedesetih godina.
snimio M. Vuković

Na novopronađenome ulomku pojavljuje se riječ arhageti (dorski) ili arhageti (jonski), „osnivači“. Ova se riječ na natpisima ponekad koristila za legendarne osnivače ili nebeske zaštitnike, no ovdje se, naizgled, pojavljuje u doslovnom smislu i odmah uza Isejce. Sljedeća riječ, Isejci, zapravo može označavati isejski polis — Išu. Nama je danas prva vizualna asocijacija na riječ „grad“ veća gusta skupina kuća, no antičkim je Grcima prva asocijacija na grad, tj. na grad-državu ili polis bila na skupinu ljudi koja živi u gradu i njegovoj okolici, tj. na zajednicu koja ga je činila. Zato su običavali gradove nazivati po stanovnicima, npr. slavni peloponeski rat uvijek su nazivali ratom između Lakedemonjana i Atenjana, a ne između Sparte i Atene. Tako i Isejci ovdje mogu značiti „Iša“.

Potom se spominju otac i sin Pil i Daz. O njima ne znamo ništa pobliže, ne spominju ih drugi povijesni izvori. Njihova su imena sigurno ilirska. Mjesto na kojem se spominju, odmah uz isejski polis, bitno je mjesto u dokumentu te su očito bili „lokalni politički faktor“ s kojim su Isejci nešto morali dogovarati kako bi osnovali grad na Korčuli. Ovaj se tekst ne bavi samim osnutkom grada, pa o tome ni ne daje pobliže informacije, nego podrazumijeva da je tadašnjim čitateljima dokumenta politički kontekst koji nama danas izmiče bio poznat.

SLIKA 5.

Aproksimativno digitalno spajanje fragemenata psefizme u stalnom postavu AMZ-a s dva zadnje pronađena dijela. snimio i obradio M. Vuković

Zatim slijedi odluka narodne skupštine o načinu raspodjele zemlje kojom se određuju detaljna pravila o podjeli i raspolaganju zemljištem. Ovakvi službeni dokumenti imali su i u grčkom svijetu strogo određenu strukturu teksta kojom se inače bavi zasebna pomoćna povijesna znanost, diplomatika.³ Već smo komentirali invokaciju (zaziv božanstva) i dataciju (kad je odluka donesena). No, sada nam slijedi najvažniji dio — tko je donio odluku i što je zapravo odlučeno. Uz pomoć novoga fragmenta, može se rekonstruirati da su tekst odluke sastavili povjerenici, tj. neka komisija imenovana vjerojatno upravo u tu svrhu, a zatim se u tzv. formuli donošenja propisa ili zakona izravno imenuje donositelj odluke: „odlučio je narod“. Riječ „narod“, grč. *dêmos* (dorski ovdje *dâmos*), u ovakvom kontekstu označava narodnu skupštinu, tj. okupljanje svih odraslih građana (samo muškaraca) koji glasanjem donose odluke.

Sadržaj odluke sastoji se od više dijelova i nije u potpunosti sačuvan, tj. nedostaju nam poneki dijelovi kamena.

Prvi dio odluke odnosi se na podjelu gradskog zemljišta koja je uređena tako da oni koji su prvi zauzeli zemlju i obzidali grad, dakle prvi doseljenici, dobiju jednake parcele unutar i u blizini grada. Tekst je teško interpretirati, a novi je ulomak donio čak više pitanja nego odgovora te su neki dijelovi još uvijek fragmentarni i nerazjašnjeni. Čini se da je svaki doseljenik unutar zidina dobio parcelu veličine jednog i pol ojkopeda te još neke dijelove ili udjele, možda u zajedničkim dijelovima gradskog zemljišta ili od zemljišta u blizini grada koje nije činilo dio prave hore (polja). *Oikópedon* je zemljište za kuću s okućnicom te bi moglo biti da je naseljenika bilo malo, pa se možda očekivalo da će se budućim doseljenicima (koji se spominju i niže u dokumentu) prodati viškovi. Nije neuobičajeno da u grčkome gradu bude praznih zemljišta za kuće. O tome je u Ateni pisao Ksenofont (*De vect.* II, 6) zastupajući ideju da se prazne parcele podijele metecima (uz dijelove polja) i da se tako poveća broj atenskih građana.

Drugi dio odluke odnosi se na podjelu zemlje u polju, grčkoj hori, tj. na podjelu glavnine poljoprivrednog zemljišta. Novi ulomak promijenio je čitanje, pa se sada čini da je svaki naseljenik dobio po jedan pletar zemlje kao prvi *klâros* i tri susjedna pletra, ukupno po četiri pletra. *Pléthron* je grčka mjera za površinu, kvadrat sa stranicama od 100 stopa. Duljina stope je varirala u grčkom svijetu, no jedan je pletar mogao biti otprilike oko 900 kvadratnih metara. Riječ za samu zemljišnu parcelu na psefizmi jest *klâros* (jonski *klêros*), koja znači ždrijeb i ždrijebom dodijeljen komad zemlje. Velike grčke poljoprivredne naseobine dijelile su višestruko veće parcele te ova naša naseobina ispada komparativno majušna i puno manjeg poljoprivrednog potencijala.⁴

Treći dio odluke odnosi se na zapisivanje koji je čiji komad zemlje. Novi nam je ulomak otkrio da se u neku ploču upisalo gdje je koji naseljenik dobio zemlju. Ploča se naziva *pínax* i to ne može biti ova kamena stela na koju je uklesana cijela odluka, nego neka drvena ili metalna ploča. Izričito piše da se zapisalo *gdje* je svaki dobio zemlju, a to bi bilo puno lakše upisati u neki nacrt ili u plan, nego samo opisati tekstem. Zato nam je lumbardska psefizma sada postala i prvim, vrlo starim, spomenom katastra u našim krajevima. Kasniji rimski pisci gromatiki koji su opisivali rimske načine mjerenja i podjele zemlje, koristili su latinsku riječ *forma* i grčku riječ *týpos* (npr. Sic. Flacc. *De div.* 1), koje sadrže i vizualnu komponentu značenja te se mogu odnositi na nacrt ili plan.⁵

Četvrti dio odluke opisuje zemljišni minimum. Određeno je da je pletar i pol trajni posjed doseljenika i njegovih nasljednika, što bi podrazumijevalo da se taj, osnovni komad zemlje koji pripada jednom kućanstvu ne bi smio prodavati. Većina je naseobina osnovana upravo zbog želje da se doseljenicima i njihovim obiteljima omogući vlasništvo nad zemljom.

Peti dio odluke opisuje koliko bi zemlje trebali dobiti budući doseljenici. Interpretacija teksta ovisi o popunjavanju dijelova teksta koji nedostaju. Vjerojatno je tumačenje da novi doseljenici od zemlje u polju dobivaju jednako kao i prvi doseljenici ili malo više (četiri i pol pletra) ako je svo polje u trenutku njihovog dolaska već podijeljeno i dobivaju nove, dotad nepodijeljene dijelove.

Šesti i sedmi dio odluke odnose se na trajnost propisa i na sankcije za eventualne buduće prekršitelje. Očekuje se da zajednica prihvati da je ova podjela zemlje konačna i da se zemlja više nikada neće dijeliti, a ako bi netko pokušao raditi preraspodjelu, određuje se da ostane bez građanskog prava, da mu imovina postane državna i da ga se nekažnjeno može ubiti. Ovako teške i konkretne sankcije trebale su odvratiti svaku pomisao na preispitivanje podjele.

-
- 3 O strukturi teksta ovakvih dokumenata v. Marohnić 2016.
 - 4 Lombardo 2002; Zuchtriegel 2017.
 - 5 Chouquer, Favory 2001.

Nedostaju nam tri retka prijelaznih i završnih odredbi odluke, a zatim slijedi popis prvih doseljenika, onih koji su prvi zauzeli zemlju i obzidali grad. Popis je podijeljen u tri stupca i naslovljen imenima dorskih fila: Dimani, Hili i Pamfili. File su stari plemenski način organizacije zajednice te su u ovo kasno doba vjerojatno odnosile na podjelu vojske. S drugih natpisa znamo da su na Isi bila trojica stratega, vojnih zapovjednika, svaki vjerojatno na čelu jedne file. Možemo nagađati da su imena navedena redosljedom kojim su određena ždrijebom i redosljedom kojim su birali zemlju.

Sva su imena muška, te se podrazumijeva da je uza svakoga od njih bila čitava jedna obitelj. Svako je ime napisano u tipičnoj grčkoj onomastičkoj formuli: osobno ime i ime oca (patronimik) u genitivu. Ukupan im broj ne znamo jer nam velik dio stele nedostaje. Teoretski, popis se mogao nastavljati i na drugoj steli, no zajednica je sigurno bila relativno malena.

Imena se proučavaju i zasebno i kao skupina, te i ona otkrivaju ponešto o ovome gradu. Proučavanjem rasprostranjenosti pojedinih imena diljem grčkoga svijeta dokazane su veze s Isom, Sirakuzom, Sicilijom i Velikom Grčkom. Usporedba čitavih sačuvanih imenskih korpusa lumbardske naseobine, Ise, Sirakuze, Apolonije i Epidamna pokazuje da se više istih imena pojavljuje u Isi, lumbardskoj naseobini i Sirakuzi, što je još jedna potvrda njihove povijesne povezanosti. Etimološki ne-grčkih imena je tek nekolicina. Ustanovljeno je i koja su imena posve lokalna i tipična za ove naše jadranske Grke, kao i koja su zapisana samo na lumbardskoj psefizmi. To samo po sebi nije neobično, dapače, za antičke je Grke tipično da zajednice čuvaju svoju posebnost.⁶

Još uvijek nam dio teksta nedostaje i neki dijelovi nisu posve razjašnjeni. Unatoč čitavoj biblioteci ispisanoj o ovome spomeniku, za buduće istraživače ostaje još mnogo otvorenih pitanja.

6 Marohnić 2012.

SLIKA 6.
Spojeni novopronađen ulomak
s manjim ulomkom
koji se čuvao u AMZ-u
od devedesetih godina.
snimio M. Vuković

BIBLIOGRAFIJA

KRATICE

- LGPN:** *Lexicon of Greek Personal Names*
SEG: *Supplementum epigraphicum Graecum*
SIG: *Sylloge inscriptionum Graecarum*

SLIKA NA PRETHODNOJ STRANICI

Koludrt—cisterna
2019.
Čišćenje žbuke i završni dio
arheoloških istraživanja cisterne.
snimio V. Španiček

Anello 1999 —

P. Anello,
La colonizzazione
siracusana in Adriatico,
in Braccesi, L., Graciotti, S. (eds.),
La Dalmazia e l'altra sponda,
Problemi di archaiologhía adriatica,
L. S. Olschki,
1999, 117–146.

Asheri 1966 —

D. Asheri,
Distribuzioni di terre
nell' antica Grecia,
Accademia delle scienze, 1966.

Beaumont 1936 —

R. L. Beaumont,
Greek Influence in the Adriatic Sea
before the Fourth Century B. C.,
The Journal of Hellenic Studies 56/2,
1936, 159–204.

Bilić Dujmušić 2002 —

S. Bilić Dujmušić,
The archaeological excavations
on Cape Ploča,
in Cambi, N., Čače, S., Kirigin B. (eds.),
Grčki utjecaj na istočnoj
obali Jadrana — Greek influence
along the East Adriatic coast,
Zbornik radova sa znanstvenog
skupa održanog 24. do 26. rujna
1998. god. u Splitu,
Književni krug,
2002, 485–497.

Braccesi 1966 —

L. Braccesi,
In margine alla navigazione
adriatica del Focei,
Vjesnik za arheologiju
i historiju dalmatinsku 68,
1966, 127–132.

Braccesi 1971 —

L. Braccesi,
Grecità Adriatica,
Un capitolo della colonizzazione
greca in occidente,
Pàtron, 1971.

Braccesi 1977 —

L. Braccesi,
Grecità adriatica.
Un capitolo della colonizzazione
greca in Occidente,
Pàtron, 1977.

Brunšmid 1898 —

J. Brunšmid,
Die Inschriften und
Münzen der griechischen
Städte Dalmatiens,
Abhandlungen des
archäologisch-
epigraphischen
Seminars
der Universität Wien 13,
A. Hölder, 1898.

Brunšmid 1901 —

J. Brunšmid,
Nov ulomak grčkog natpisa
iz Lumbarde na otoku Korčuli,
Vjesnik Hrvatskoga
arheološkoga društva 5,
1901, 19–20.

Brunšmid 1905 —

J. Brunšmid,
Kameni spomenici
hrvatskoga narodnoga
muzeja u Zagrebu,
Vjesnik Hrvatskoga
arheološkoga društva 8,
1905, 37–104.

Brunšmid 1998 —

J. Brunšmid,
Natpisi i novac grčkih
gradova u Dalmaciji,
Biblioteka Knjiga Mediterana 21,
Književni krug Split, 1998.

Cahill 2002 —

N. Cahill,
Household and
City Organization
at Olynthus,
New Haven,
Yale University Press, 2002.

Cambi (ed.) 1991 —

N. Cambi (ed.),
Antička Salona,
Književni krug Split, 1991.

Cambi 2010 —

N. Cambi,
Istočna obala Jadrana
i grčka mitologija,
in Poklečki Stošić, J. (ed.),
Antički Grci na tlu Hrvatske,
Galerija Klovičevi dvori,
2010, 183–186.

Cambi 2020 —

N. Cambi,
Antika,
Naklada Ljevak, 2002.

Chouquer, Favory 2001 —

G. Chouquer, F. Favory,
L'arpentage romain,
Errance, 2001.

Čače 1994 —

S. Čače,
Prilog raspravi o osnivanju
grčkih naseobina na Jadranu
u 4. stoljeću pr. Kr.,
*Radovi, Razdvo povijesnih
znanosti* 33/20,
Sveučilište u Splitu,
Filozofski fakultet u Zadru,
1993/1994, 33–54.

Čače 1998 —

S. Čače,
Archaeological evidence
for the cult of Diomedes
in the Adriatic,
Hesperia 9,
1998, 63–110.

Čače 2002 —

S. Čače,
O ranijim grčkim imenima
mjesa na istočnom Jadranu,
Folia Onomastica Croatica 11,
2002, 53–76.

Čače 2002b —

S. Čače,
Corcira e la tradizione greca
dell'espansione dei Liburni
nell' Adriatico orientale,
in Cambi, N., Čače, S., Kirigin B. (eds.),
*Grčki utjecaj na istočnoj
obali Jadrana — Greek influence
along the East Adriatic coast*,
*Zbornik radova sa znanstvenog
skupa održanog 24. do 26. rujna
1998. god. u Splitu*,
2002, 83–100.

Čače 2005 —

S. Čače,
Finds from the Diomedes' sanctuary on the Cape Ploča — new contributions to the discussion about the Hellenistic period on the East Adriatic, in Sanader, M., Šegvić, M., Mirnik, I. (eds.), *Illyrica antiqua, Ob honorem Duje Rendić-Miočević*, Arheološki muzej u Zagrebu, Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005, 163–186.

Čače 2015 —

S. Čače,
Jadranski otoci u Pseudo Skimnovoj Periegezi — dvije napomene, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea 2/1*, 2015, 9–23.

Čače, Kuntić-Makvić 2010 —

S. Čače, B. Kuntić-Makvić,
Pregled povijesti jadranskih Grka, in Poklečki Stošić, J. (ed.), *Antički Grci na tlu Hrvatske*, Galerija Klovičevi dvori, 2010, 63–71.

Džino 2010 —

D. Džino,
Illyricum in Roman Politics 229 BC–AD 68, Cambridge University Press, 2010.

Džino, Domić Kunić 2013 —

D. Džino, A. Domić Kunić,
Rimski ratovi u Iliriku, Povijesni antinarativ, Školska knjiga, 2013.

Fazinić 2018 —

N. Fazinić,
Lumbarda kroz arhivsku građu od 1815. – 1940., Topografika, Općina Lumbarda, 2018.

Forenbaher 2010 —

S. Forenbaher,
Ilirsko svetište u Spili kod Nakovane, in Poklečki Stošić, J. (ed.), *Antički Grci na tlu Hrvatske*, Galerija Klovičevi dvori, 2010, 152–157.

Fraser 1993 —

P. M. Fraser,
The Colonial Inscription of Issa, in Cabanes, P. (ed.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité — II: actes du IIe Colloque international de Clermont-Ferrand, 25–27 octobre 1990*, De Boccard, 1993, 167–174.

Gaffney et al. 2002 —

V. Gaffney, S. Čače, J. Hayes, B. Kirigin, P. Leach, N. Vujnović,
Secret histories — the pre-colonial archaeological context for Greek settlement of the central Adriatic islands, in Cambi, N., Čače, S., Kirigin, B. (eds.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana — Greek influence along the East Adriatic coast*, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. god. u Splitu*, Književni Krug Split, 2002, 25–50.

Gjivoje 1970 —

M. Gjivoje,
Antički kamenolomi na Korčulanskim otocima, *Zbornik otoka Korčule 1*, 1970, 68–75.

Gjurašin 2008 —

H. Gjurašin,
Frano Radić — u povodu 150. obljetnice rođenja, *Starohrvatska prosvjeta 35*, 2008, 7–13.

Graham 1983 —

Alexander J. Graham,
*Colony and Mother City
in Ancient Greece*,
Ares Publishers,
1983² (1964).

Јйленко 1971 –

В. П. Јйленко,
К интерпретации декрета
иссейцев о разделе
земли колонистами,
Вестник древней истории 116/2,
1971, 9–24.

Jeličić Radonić 1995 —

J. Jeličić Radonić,
Pharos — Antički grad,
in Jeličić Radonić, J.,
Rauter Plančić, B. (eds.),
Pharos, Antički Stari Grad,
Muzejsko galerijski centar,
1995, 56–114.

Jeličić Radonić 2005 —

J. Jeličić Radonić,
The foundation of the
Greek city of Pharos
on the island of Hvar,
in Sanader, M., Šegvić, M.,
Mirnik, I. (eds.),
*Illyrica antiqua, Ob honorem
Duje Rendić-Miočević*,
Arheološki muzej u Zagrebu,
Odsjek za arheologiju,
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu,
2005, 315–328.

Jeličić Radonić 2010 —

J. Jeličić Radonić,
Far u svijetlu novih
arheoloških istraživanja,
in Poklečki Stošić, J. (ed.),
Antički Grci na tlu Hrvatske,
Galerija Klovićevi dvori,
2010, 125–129.

Jeličić Radonić, Katić 2015 —

J. Jeličić Radonić, M. Katić,
Faros, osnivanje antičkog grada I,
Književni krug Split,
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Splitu, 2015.

- Jones 1987** —
N. F. Jones,
*Public Organization
in Ancient Greece:
A Documentary Study*,
American Philosophical Society,
1987.
- Kamenjarin et al. 2011** —
I. Kamenjarin, I. Šuta,
M. Bonačić Mandinić, J. Sanford,
Antički Sikuli,
Muzej grada Kaštela, 2011.
- Katičić 1995** —
R. Katičić,
Illyricum Mythologicum,
Antibarbarus, 1995.
- Kirigin 1996** —
B. Kirigin,
Issa, grčki grad na Jadranu,
Matica hrvatska, 1996.
- Kirigin 1999** —
B. Kirigin,
The Greeks in Central Dalmatia,
in Braccesi, L., Graciotti, S. (eds.),
*La dalmazia e l'altra sponda,
Problemi di archaiologia adriatica*,
L. S. Olschki,
1999, 147–164.
- Kirigin 2006a** —
B. Kirigin,
*Pharos, The Parian settlement
in Dalmatia, A study of
a Greek colony in the Adriatic*,
BAR International Series 1561,
Archaeopress, 2006.
- Kirigin 2006b** —
B. Kirigin,
Trgovina Grka s lokalnim zajednicama,
in Mihelić, S. (ed.),
Trgovina i razmjena u pretpovijesti,
Arheološki muzej u Zagrebu,
2006, 135–138, 140–142.
- Kirigin 2010a** —
B. Kirigin,
Palagruža — Diomedov otok
ili uvod u početne veze Dalmacije
s antičkim grčkim svijetom,
in Poklečki Stošić, J. (ed.),
Antički Grci na tlu Hrvatske,
Galerija Klovićevi dvori,
2010, 106–109.
- Kirigin 2010b** —
B. Kirigin,
Otok Korčula,
in Poklečki Stošić, J. (ed.),
Antički Grci na tlu Hrvatske,
Galerija Klovićevi dvori,
2010, 113–117.
- Kirigin 2010c** —
B. Kirigin,
Isa,
in Poklečki Stošić, J. (ed.),
Antički Grci na tlu Hrvatske,
Galerija Klovićevi dvori,
2010, 119–123.
- Kirigin 2010d** —
B. Kirigin,
Epetij,
in Poklečki Stošić, J. (ed.),
Antički Grci na tlu Hrvatske,
Galerija Klovićevi dvori,
2010, 142–143.
- Kirigin 2010e** —
B. Kirigin,
Salona,
in Poklečki Stošić, J. (ed.),
Antički Grci na tlu Hrvatske,
Galerija Klovićevi dvori,
2010, 144–145.
- Kirigin 2012** —
B. Kirigin,
Palagruža, Diomedov otok,
Književni krug Split, 2012.
- Kirigin, Slapšak 2010** —
B. Kirigin, B. Slapšak,
Farska hora,
in Poklečki Stošić, J. (ed.),
Antički Grci na tlu Hrvatske,
Galerija Klovićevi dvori,
2010, 135–137.
- Klaffenbach 1958** —
G. Klaffenbach,
Zur Siedlungsinschrift
von Korkyra Melaina,
in Beševliev, V. I., Georgiev, V. I. (eds.),
Studia in honorem D. Dečev,
Izdatelstvo na Bălgarskata
Akademiâ na Naukite,
1958, 219–220.

Kovačić 2010 —

V. Kovačić,
Tragurij,
in Poklečki Stošić, J. (ed.),
Antički Grci na tlu Hrvatske,
Galerija Klovićevi dvori,
2010, 139–141.

Kozličić 1990 —

M. Kozličić,
*Historijska geografija
istočnog Jadrana u starom vijeku*,
Književni krug Split, 1990.

Križanović 2015 —

T. Križanović,
Kulturne interakcije
na egejsko-jadranskom prostoru
krajem brončanog i početkom
željeznog doba sa posebnim
naglaskom na razvoj i strukturu mita,
*Godišnjak Centra
za balkanološka ispitivanja* 44,
2015, 49–65.

Kršinić-Šove 1970 —

F. Kršinić-Šove,
Nalaz novih ulomaka
grčkog natpisa iz Lumbarde
na otoku Korčuli,
*Vjesnik Arheološkog muzeja
u Zagrebu* 4, 1970, 119–120.

Kuntić-Makvić 1995 —

B. Kuntić-Makvić,
Hvar u djelima starih pisaca,
in Jeličić Radonić, J.,
Rauter Plančić, B. (eds.),
Pharos, Antički Stari Grad,
Muzejsko galerijski centar,
1995, 33–38.

Kuntić-Makvić 2002 —

B. Kuntić-Makvić,
Les Romains et les Grecs adriatiques,
in Cambi, N., Čače, S., Kirigin, B. (eds.),
*Grčki utjecaj na istočnoj obali
Jadrana — Greek influence along
the East Adriatic coast*,
*Zbornik radova sa znanstvenog
skupa održanog 24. do 26. rujna
1998. god. u Splitu*,
Književni Krug Split,
2002, 141–158.

Kuntić-Makvić 2010 —

B. Kuntić-Makvić,
Vijesti iz djela starih pisaca,
in Poklečki Stošić, J. (ed.),
Antički Grci na tlu Hrvatske,
Galerija Klovićevi dvori,
2010, 188–190.

Kuntić-Makvić, Marohnić 2010 —

B. Kuntić-Makvić, J. Marohnić,
Natpisi,
in Poklečki Stošić, J. (ed.),
Antički Grci na tlu Hrvatske,
Galerija Klovićevi dvori,
2010, 73–90.

Kuntić-Makvić, Rendić-Miočević 1995 —

B. Kuntić Makvić,
A. Rendić Miočević,
Antički natpisi Staroga Grada,
in Jeličić Radonić, J.,
Rauter Plančić, B. (eds.),
Pharos, Antički Stari Grad,
Muzejsko galerijski centar,
1995, 39–50.

Lisičar 1950 —

P. Lisičar,
O prehistorijskim i grčkim
vazama nađenim u Dalmaciji,
*Vjesnik za arheologiju
i historiju dalmatinsku* 52,
1950, 35–49.

Lisičar 1951 —

P. Lisičar,
Crna Korkira,
Kolonije antičkih Grka na Jadranu,
Faculté de philosophie
de l'université de Skopje, 1951.

Lombardo 1993 —

M. Lombardo,
Lo psephisma di Lumbarda:
note critiche e questioni esegetiche,
Hesperia 3,
1993, 161–188.

Lombardo 2002 —

M. Lombardo,
I Greci a Kerkyra Melaina
(SYLL.3 141) —
Pratiche coloniali
e ruolo degli indigeni,
in Cambi, N., Čače, S., Kirigin, B. (eds.),
*Grčki utjecaj na istočnoj
obali Jadrana — Greek influence
along the East Adriatic coast*,
*Zbornik radova sa znanstvenog
skupa održanog 24. do 26. rujna
1998. god. u Splitu*,
Književni Krug Split
2002, 121–140.

Lombardo 2005 —

M. Lombardo,
The Psephisma of Lumbarda —
A new fragment,
in Sanader, M., Šegvić, M., Mirnik, I. (eds.),
Illyrica antiqua,
Ob honorem Duje Rendić-Miočević,
Arheološki muzej u Zagrebu,
Odsjek za arheologiju,
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu,
2005, 353–360.

Maier 1959 —

F. G. Maier,
Griechische Mauerbauinschriften 1,
Quelle & Meyer, 1959.

Malkin 1998 —

I. Malkin,
*The Returns of Odysseus —
Colonization and Ethnicity*,
University of California Press, 1998.

Marohnić 2010 —

J. Marohnić,
Diomedove ptice,
*Vjesnik za arheologiju
i povijest dalmatinsku* 103,
2010, 41–61.

Marohnić 2012 —

J. Marohnić,
*Stanovnici polisa
srednjega Jadrana
od 4. do 1. st. pr. Kr.*,
unpublished PhD thesis,
Sveučilište u Zagrebu, 2012.

Marohnić 2013 —

J. Marohnić,
Isejski eponimni hijeromnamon,
Historijski zbornik 66/2,
2013, 297–308.

Marohnić 2016 —

J. Marohnić,
Paleografska obilježja
i diplomatska struktura
farske psefizme
i parskog reskripta,
Latina et Graeca 30/2,
2016, 49–69.

Marohnić, Potrebica, Vuković 2021 —

J. Marohnić, H. Potrebica, M. Vuković,
A New Fragment of
the Greek Land Division Decree
from Lumbarda on
the Island of Korčula,
*Zeitschrift für Papyrologie
und Epigraphik* 220,
2021, 137–143.

Masson 1990 —

O. Masson,
À propos d'inscriptions
grecques de Dalmatie,
*Bulletin de correspondance
hellénique* 114/1,
1990, 499–512.

Migotti 1986 —

B. Migotti,
Grčko-helenistička keramika
iz Starog Grada na Hvaru,
*Vjesnik Arheološkog
muzeja u Zagrebu* 19,
1986, 147–177.

Mihovilić 2010 —

K. Mihovilić,
Istra i kontakti
s grčkim svijetom,
in J. Poklečki Stošić (ed.),
Antički Grci na tlu Hrvatske,
Galerija Klovićevi dvori, Zagreb,
2010, 163–169.

Miličević 2007 —

M. Miličević,
Die Griechen in Kroatien,
in M. Sanader (ed.),
Kroatien in der Antike,
Philipp von Zabern,
2007, 37–60.

Nikolanci 1966 —

M. Nikolanci,
Arhajski import u Dalmaciji,
*Vjesnik za arheologiju
i historiju dalmatinsku* 68,
1966, 89–118.

Nikolanci 1989a —

M. Nikolanci,
O Liburnu Joniju,
*Vjesnik za arheologiju
i historiju dalmatinsku* 82,
1989, 13–34.

Nikolanci 1989b —

M. Nikolanci,
Paros, Pityeia i Anchiæ
u jadranskoj Iliridi,
*Vjesnik za arheologiju
i historiju dalmatinsku* 82,
1989, 35–62.

Nikolanci 1989c —

M. Nikolanci,
Iris Illyrica,
*Vjesnik za arheologiju
i historiju dalmatinsku* 82,
1989, 63–80.

Nikolanci 1989d —

M. Nikolanci,
Crna Korkira
i poluotok Pelješac,
*Vjesnik za arheologiju
i historiju dalmatinsku* 82,
1989, 81–98.

Novak 1954 —

G. Novak,
Arheološka istraživanja
na otocima Korčuli i Hvaru,
Ljetopis jugoslavenske akademije 59,
1954, 41–56.

Novak 1961 —

G. Novak,
Stari Grci na Jadranskom moru,
*Rad Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti* 10 (=322),
1961, 145–221.

Novak 1966 —

G. Novak,
Kolonizacija grka
na istočnoj obali
Jadranskog mora,
*Vjesnik za arheologiju
i historiju dalmatinsku* 68,
1966, 119–126.

Oreb 2018 —

F. Oreb,
*Korčulanske godine
Vida Vuletića-Vukasovića
i Frana Radića*,
Naklada Bošković, 2018.

Parica, Borzić 2018 —

M. Parica, I. Borzić,
Island of Korčula —
Importer and Exporter
of Stone in Antiquity,
in Matetić Poljak, D., Marasović, K. (eds.),
*ASMOSIA XI Interdisciplinary
Studies of Ancient Stone
International Conference
of ASMOSIA, Split, 18–22 May 2015*,
Sveučilište u Splitu,
2018, 985–993.

Perkić 2010 —

D. Perkić,
Svetište u Vilinoj špilji
iznad izbora rijeke Omble,
in J. Poklečki Stošić (ed.),
Antički Grci na tlu Hrvatske,
Galerija Klovićevi dvori,
2010, 159–161.

Potrebica 2019 —

H. Potrebica,
Arheološko istraživanje 2019,
in *Lumbarajska psefizma,
ciklus događanja
u Arheološkom muzeju u Zagrebu*,
Arheološki muzej u Zagrebu,
2019, 15.

Radić 1891 —

F. Radić,
Nova dva ulomka
staro-grčkoga natpisa
iz Lumbarde na otoku Korčuli,
*Viestnik Hrvatskoga
arheološkoga društva* 13,
1891, 42–43.

Rendić-Miočević 1949 —

D. Rendić-Miočević,
Prilozi etnografiji i topografiji
naše obale u staro doba. Jadastini,
*Vjesnik za arheologiju
i historiju dalmatinsku* 52,
1935–1949 (1950), 19–34, 317–318.

Rendić-Miočević 1950 —

D. Rendić-Miočević,
Prilozi etnografiji i topografiji
naše obale u staro doba II.
Pseudo-Skylakov
Καταβάτης ποτάμους
i južna granica Liburnije,
Historijski zbornik 3/1–4,
1950, 221–232.

Rendić-Miočević 1951 —

D. Rendić-Miočević,
Tri povijesna natpisa iz Dalmacije,
1. Grčki povijesni natpis iz Phara;
2. Augustov i Tiberijev natpis iz Salone;
3. Mletački natpis na
Dioklecijanovoj palači u Splitu,
*Vjesnik za arheologiju
i historiju dalmatinsku* 53,
1950–1951 (1952), 167–180.

Rendić-Miočević 1962 —

D. Rendić-Miočević,
I Greci in Adriatico,
Studi Romagnoli 13,
1962, 39–56.

Rendić-Miočević 1963 —

D. Rendić-Miočević,
L'Adriatico e la
colonizzazione greca,
Documenti e studi 8,
*Preistoria dell'Emilia
e Romagna* 2,
Arnaldo Forni,
1963, 109–116.

Rendić-Miočević 1965 —

D. Rendić-Miočević,
Zur Frage der Datierung
des Psephisma aus Lumbarda
(Syll³. 141),
Archaeologia Iugoslavica 6,
1965, 77–80.

Rendić-Miočević 1966 —

D. Rendić-Miočević,
Isejska naseobina
u Lombardi (Korčula)
u svjetlu novih istraživanja,
*Vjesnik za arheologiju
i historiju dalmatinsku* 68,
1966, 133–141.

Rendić-Miočević 1970 —

D. Rendić-Miočević,
Nekoliko novih ulomaka
grčkog natpisa iz Lumbarde,
*Vjesnik Arheološkog
muzeja u Zagrebu* 4,
1970, 31–44.

Rendić-Miočević 1975 —

D. Rendić-Miočević,
Salona d'après les sources antiques
et question des Grecs salonitains,
in Rapanić, Ž. (ed.),
*Disputationes Salonitanae,
Colloque scientifique international,
Split 1970*,
Arheološki muzej Split,
1975, 23–30.

Rendić-Miočević 1980 —

D. Rendić-Miočević,
O knidijskoj kolonizaciji
otoka Korčule,
Diadora 9,
1980, 229–250.

Rendić-Miočević 1988 —

D. Rendić-Miočević,
Antički Grci na našem Jadranu
i neka pitanja naseljavanja
priobalja Manijskog zaljeva,
Adrias 2,
1988, 5–19.

Rendić-Miočević 1989a —

D. Rendić-Miočević,
Ἴόνιος τὸ γένος Ἰλλυριός i novci
grčko-ilirskih kovnica na Jadranu,
in D. Rendić-Miočević,
Iliri i antički svijet,
Književni krug Split,
1989, 245–259
= D. Rendić-Miočević,
Ἴόνιος τὸ γένος Ἰλλυριός i novci
grčko-ilirskih kovnica na Jadranu,
in *Adriatica praehistorica et antiqua*,
Miscellanea Gregorio Novak dicata,
Zagreb 1970, 347–376.

Rendić-Miočević 1989b —

D. Rendić-Miočević,
O epitaflu-epigramu
isejskog heroja Kalije iz Visa,
in D. Rendić-Miočević,
Iliri i antički svijet,
Književni krug Split,
1989, 103–109.

Rendić-Miočević 1989c —

D. Rendić-Miočević,
Hvarsko-ilirski dinast Balej
i grad Pharos,
in D. Rendić-Miočević,
Iliri i antički svijet,
Književni krug Split,
1989, 341–351
= Ballaios et Pharos,
Contribution à la typologie
et à l'iconographie
des monnaies gréco-illyriennes,
Archaeologia Iugoslavica 5,
1964, 83–92.

Rendić-Miočević 2010 —

A. Rendić-Miočević,
Grčka umjetnost u Hrvatskoj,
in J. Poklečki Stošić (ed.),
Antički Grci na tlu Hrvatske,
Galerija Klovičevi dvori,
2010, 15–28.

Russel, Glicksman 2015 —

B. Russel, K. Glicksman,
Najnoviji radovi
na rimskim kamenolomima
blizu Korčule i na Braču,
*Vjesnik za arheologiju
i historiju dalmatinsku* 108,
2015, 223–244.

Schilardi 2002 —

D. Schilardi,
Notes on Paros and
the colonies Anchiale and Pharos
on the Dalmatian coast,
in N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin (eds.),
*Grčki utjecaj na istočnoj
obali Jadrana — Greek influence
along the East Adriatic coast*,
*Zbornik radova sa znanstvenog
skupa održanog 24. do 26. rujna
1998. god. u Splitu*,
Književni Krug Split,
2002, 159–194.

Schmitt 1969 —

H. H. Schmitt,
*Staatsverträge des Altertums III:
Die Verträge der griechisch-römischen
Welt von 338 bis 200 v. Chr.,*
C. H. Beck, 1969.

Slapšak 2002 —

B. Slapšak,
Nova opažanja
o parcelaciji chore Farosa,
in N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin (eds.),
*Grčki utjecaj na istočnoj
obali Jadrana — Greek influence
along the East Adriatic coast,*
*Zbornik radova sa znanstvenog
skupa održanog 24. do 26. rujna
1998. god. u Splitu,*
Književni krug Split,
2002, 195–220.

Suić 1955 —

M. Suić,
*Istočna jadranska obala
u Pseudo Skilakovu Periplu,*
Rad Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti 306,
1955, 121–185

Suić 1996 —

M. Suić,
*Odabrani radovi iz stare
povijesti Hrvatske — Opera Selecta,*
Matica hrvatska Zadar, 1996.

Szántó 1901 —

E. Szántó,
Die griechische Phylen,
Carl Gerold's Sohn, 1901.

Šešelj 2010 —

L. Šešelj,
Rt Ploča,
in J. Poklečki Stošić (ed.),
Antički Grci na tlu Hrvatske,
Galerija Klovičevi dvori,
2010, 110–111.

Tomas 2010 —

H. Tomas,
Najraniji posjeti Grka
našemu priobalju,
in J. Poklečki Stošić (ed.),
Antički Grci na tlu Hrvatske,
Galerija Klovičevi dvori,
2010, 36–39.

Visonà 2005 —

P. Visonà,
The Coinage of Corcyra Melaina,
in Dobrinić, J. (ed.),
*Zbornik radova 4. međunarodnog
numizmatičkog kongresa
u Hrvatskoj/Proceedings
of the 4th International
Numismatic Congress in Croatia,
Rijeka/Zagreb,*
Dobrinić & Dobrinić,
2005, 243–252.

Vuletić-Vukasović 1883 —

V. Vuletić-Vukasović,
Ulomci starogrčkoga nadpisa
iz otoka Korčule,
*Viestnik Hrvatskoga
arheološkoga društva* 5,
1883, 97–99.

Wilhelm 1913 —

A. Wilhelm,
Die Landlose der Ansiedler
aus Issa auf Korkyra Melaina,
*Neue Beiträge zur griechischen
Inscribenkunde* 3,
1913, 3–18.

Wilkes 1969 —

J. J. Wilkes,
Dalmatia,
Routledge and Kegan Paul,
1969.

Woodhead 1970 —

G. Woodhead,
The 'Adriatic empire'
of Dionysius I of Syracuse,
Klio 52,
1970, 503–512.

Zaninović 1988 —

M. Zaninović,
Pharos — Od polisa do municipija,
Arheološki radovi i rasprave 11,
1988, 35–48.

Zaninović 1995 —

M. Zaninović,
Khora Farou —
grčki zemljišni katastar,
in J. Jeličić Radonić,
B. Rauter Plančić (eds.),
Pharos, Antički Stari Grad,
Zagreb, 1995, 115–117.

Zaninović 2001 —

M. Zaninović,
Antičke podjele zemljišta
na Korčuli i Pelješcu,
*Izdanja Hrvatskog
arheološkog društva* 20,
Hrvatsko arheološko društvo,
2001, 147–160.

Zaninović 2004 —

M. Zaninović,
Antički Grci na hrvatskoj obali,
Arheološki radovi i rasprave 14,
2004, 1–57.

Zaninović 2010 —

M. Zaninović,
Grčke podjele zemljišta
na otocima Hvaru, Visu i Korčuli,
in J. Poklečki Stošić (ed.),
Antički Grci na tlu Hrvatske,
Galerija Klovićevi dvori,
2010, 130–133.

Zaninović 2018 —

M. Zaninović,
Kako sam ustanovio postojanje
grčkoga katastra (chora)
u Starigradskom polju,
*Prilozi Instituta za arheologiju
u Zagrebu* 35,
2018, 291–297.

Zuchtriegel 2017 —

G. Zuchtriegel,
*Colonization and Subalternity
in Classical Greece:
Experience of the
Nonelite Population,*
Cambridge University Press,
2017.

arheološki muzej u zagrebu

— TRG NIKOLE ŠUBIĆA ZRINSKOG 19
HR-10000 ZAGREB

T 01 4873101
E amz@amz.hr
www.amz.hr

— radno vrijeme:

UTO/SRI/PET/SUB: 10–18 h

ČET: 10–20 h

NED: 10–13 h

MUZEJ JE ZATVOREN PONEĐELJKOM,
BLAGDANIMA I DRŽAVNIM PRAZNICIMA

galerija arheološkog muzeja u zagrebu

— PAVLA HATZA 6
HR-10000 ZAGREB

— radno vrijeme:

PON–PET: 12–18 h

SUB: 12–15 h

